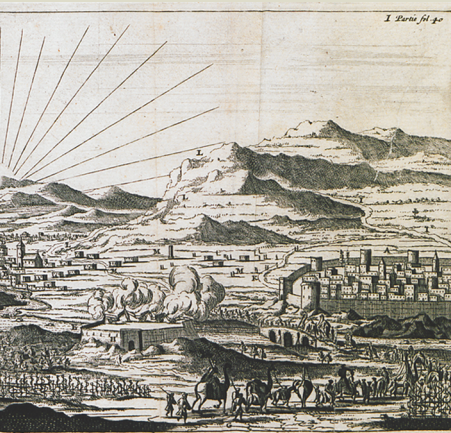

ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ

Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում 16-րդ դարում - 17-րդ դարի առաջին կեսին

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՆԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՄԲԻՈՆ**

ՄԻՔԱՅԵԼ ԱՐՄԵՆԻ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 16-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ – 17-ՐԴ
ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ**

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2020**

**ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИСТОРИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ИСТОРИИ АРМЕНИИ**

**YEREVAN STATE UNIVERSITY
FACULTY OF HISTORY
CHAIR OF HISTORY OF ARMENIA**

МИКАЭЛ МАЛХАСЯН

MIKAYEL MALKHASYAN

**ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В АРМЕНИИ
В XVI ВЕКЕ И В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ
XVII ВЕКА**

**DEMOGRAPHIC PROCESSES IN ARMENIA
IN THE 16TH CENTURY
AND IN THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY**

ЕРЕВАН – YEREVAN

ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕГУ – YSU PRESS

2020

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)
Մ 163

Տպագրվում է
ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի
գիտական խորհրդի երաշխավորությամբ

Գիտական խմբագիրներ՝
պ.գ.դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնյան
պ.գ.թ., ասիստ. Գեղամ Բադալյան

Գրախոսներ՝
պ.գ.դ., պրոֆ. Վահան Բայբուրդյան
պ.գ.թ. Արման Մալոյան

Խմբագիր՝ Լենա Ասրյան

Մալխասյան Միքայել

Մ 163 Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում 16-րդ դարում – 17-րդ դարի առաջին կեսին/ Մ. Մալխասյան.– Եր.: ԵՊՀ հրատարակչություն, 2020. – 300 էջ:

Մենագրության մեջ համալիր ուսումնասիրությամբ ներկայացված են ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում 16-րդ դարում և 17-րդ դարի առաջին կեսին՝ կանգ առնելով առանձնահատկությունների, միտումների և դրանք պայմանավորող առանցքային իրադարձությունների վրա: Աշխատանքում վեր են հանված թուրք-պարսկական պատերազմների և ջալալիական շարժումների, Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի էթնոկրոնական քաղաքականության, բնական աղետների, համաճարակների և սովի ազդեցությունը ժողովրդագրական գործընթացների վրա, ինչպես նաև ընտանիքի միջին մեծության գործակիցը՝ ծնելիության և մահացության մակարդակի մասնակի գնահատմամբ, միգրացիայի (արտագաղթի, բռնագաղթի, ներքին միգրացիայի և օտար էթնիկական ներթափանցումների) հիմնական ալիքները, բնակչության տեղաբաշխման ընդհանուր պատկերը:

Գիրքը կարող է օգտակար լինել պատմաբանների, պատմական ժողովրդագրության հետազոտողների, ուսանողների և ընթերցող լայն շրջանակների համար:

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-5-8084-2445-6

© Մալխասյան Մ., 2020 թ.
© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2020 թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	5
Գլուխ Ա. Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում 16-րդ դարում.....	28
1.1. Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և առանձնահատկությունները.....	28
1.2. Էթնոժողովրդագրական գործընթացները.....	68
1.2.1. Օտար էթնիկական ներթափանցումներն ու տեղաշարժերը.....	68
1.2.2. Օսմանյան կայսրության էթնոկրոնական քաղաքակա- նության առանձնահատկությունները Հայաստանում.....	85
1.3. Բնակչության տեղաբաշխման ընդհանուր պատկերը (առանձին վարչամիավորների օրինակով).....	101
Գլուխ Բ. Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում 17-րդ դարի առաջին կեսին.....	113
2.1. Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և առանձնահատկությունները.....	113
2.2. Շահ Աբաս Ա-ի բռնագաղթի ժողովրդագրական հետևանքները.....	129
2.3. Մեծ սովը (1606-1609 թթ.).....	176
2.4. 1610-1630-ական թթ. ռազմաքաղաքական իրադրության ազդեցությունը ժողովրդագրական գործընթացների վրա.....	208
2.5. Էթնոժողովրդագրական գործընթացները և բնակչության տեղաբաշխման ընդհանուր պատկերը (առանձին վարչա- միավորների օրինակով).....	230
Եզրակացություն	270
Резюме	277
Summary	280
Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկ.....	283

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

16-րդ դարում և 17-րդ դարի առաջին կեսին Հայաստանը վերածվել է Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև շարունակական պատերազմների թատերաբեմի: 16-րդ դարի սկզբին Սեֆյանները ժամանակավորապես տիրել են ամբողջ Հայաստանին, սակայն թուրք-պարսկական պատերազմների (1514-1639 թթ.) ընթացքում Հայաստանի տարածքը քանիցս բաժանումների է ենթարկվել երկու տերությունների միջև՝ որոշակի կայուն սահմանազատում ստանալով միայն 1639 թ. Կասրե-Շիրիհի պայմանագրով: Ինչպես նշում է 17-րդ դարի հայ պատմագիր Առաքել Դավրիժեցին, երկու տերությունների բախումներից տուժում էր հայոց աշխարհը՝ ծանր հարկապահանջություն, ունեցվածքի թալան կամ բռնագրավում, բնակավայրերի վերածում բանակի ճմեռանոցի, տների, արտերի և այգիների ավերում, հացահատիկի ամբարված պաշարների յուրացում, զանգվածային սպանություններ ու բռնագաղթեր¹:

16-րդ դարում և 17-րդ դարի առաջին կեսին տեղի ունեցած ժողովրդագրական գործընթացները, ի տարբերություն նախորդող ժամանակաշրջանների, Հայաստանի տարբեր հատվածներում սկիզբ են դրել այնպիսի անդառնալի միտումների, որոնք էթնոժողովրդագրական պատկերի մեջ փոփոխությունների առաջացման և հետագայում էթնիկ միատարրության դիմախելման պատճառ են դարձել: Ամբողջ միջնադարի և նոր դարաշրջանի սկզբնափուլի (17-րդ դար – 18-րդ դարի առաջին կես) հայ հեղինակները, բացառությամբ Հակոբ Կարնեցու (17-րդ դարի կեսեր), գրեթե անտեսել են ժողովրդագրության հիմնահար-

¹ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, Գիրք պատմութեանց, աշխ.՝ Լ. Խանլարյանի, Երևան, 1990, էջ 102-103:

ցերը²: Տեղի ունեցած գործընթացները փոփոխություն են մտցրել ժամանակի հեղինակների մտածողության մեջ, և այդ գործընթացների ականատես Հակոբ Կարնեցիի հանձն է առել իր երկում հայրենի Էրզրումի (Կարինի) նահանգի վարչամիավորների բնակչության էթնոկրոնական պատկերի ներկայացումը:

Սույն ուսումնասիրության թեման կարևոր և արդիական է Արևմտյան Հայաստանում Օսմանյան կայսրության ժողովրդագրական քաղաքականության ակունքները ցույց տալու և Արևելյան Հայաստանում ոչ նպաստավոր գործընթացների հաջորդականությունը տեսնելու համար: Գաղտնիք չէ, որ թուրքական պատմագիտական շրջանակներում գերիշխող է այն տեսակետը, որ Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության հայաբնակ շրջաններում ժողովրդագրական քաղաքականության բացասական միտումներ քրիստոնյաների, այդ թվում՝ հայերի նկատմամբ երբևէ չեն արձանագրվել: Մինչդեռ սույն աշխատանքում ցույց է տրվում, որ այդ քաղաքականության առաջին դրսևորումներն ակնհայտ են նույնիսկ 16-րդ դարում: Միաժամանակ աղբրեջանական պատմագիտական շրջանակները քանիցս հրատարակել են աշխատանքներ՝ մատնացույց անելով Ռուսական կայսրության կազմում Հայկական մարզի էթնոժողովրդագրական նկարագիրը Ի. Շոպենի վիճակագրության համաձայն՝ անտեսելով Արևելյան Հայաստանում տեղի ունեցած էթնոգործընթացները դրանից դեռևս երկու հարյուրամյակ առաջ, օրինակ՝ շահ Աբաս Ա-ի (1587-1629) կողմից կազմակերպված բռնագաղթը: Փաստորեն, անհրաժեշտ է համալիր ուսումնասիրությամբ ներկայացնել 16-րդ դարում և 17-րդ դարի առաջին կեսին Հայաստանում տեղի ունեցած ժողովրդագրական գործընթացները, որոնք հան-

² Տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Հայաստանի ժողովրդագրության հիմնահարցերը հայագետ Հակովբոս Տաշյանի աշխատություններում, «Բանբեր հայագիտության», 2013, թ. 1, էջ 135-136:

գեցրին բացասական հետևանքների: Հետևապես, սույն աշխատանքը ձեռք է բերում ոչ միայն գիտական, այլև գիտաքաղաքական նշանակություն:

Քննարկվող ժամանակահատվածն աչքի է ընկնում ժողովրդագրական զգալի առանձնահատկություններով, ուստիև մեր աշխատանքի **նպատակն է համալիր ուսումնասիրությամբ ներկայացնել 16-րդ դարում և 17-րդ դարի առաջին կեսին ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում՝ կանգ առնելով առանձնահատկությունների, միտումների և դրանք պայմանավորող առանցքային իրադարձությունների վրա: Հետևաբար, ուսումնասիրության **խնդիրներն են** վերհանել ու ներկայացնել 16-րդ դարում և 17-րդ դարի առաջին կեսին Հայաստանում՝**

- ռազմաքաղաքական իրադրության (թուրք-պարսկական պատերազմներ, քալալիական շարժումներ և այլն) ազդեցությունը ժողովրդագրական գործընթացների վրա,

- Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի ժողովրդագրական (էթնոկրոնական) քաղաքականության առանցքային դրսևորումները,

- բնակլիմայական պայմանների, դրանցում տեղի ունեցած փոփոխությունների և բնական աղետների ազդեցությունը ժողովրդագրական գործընթացների վրա,

- համաճարակների և սովի ազդեցությունը բնակչության վերարտադրության վրա,

- ընտանիքի միջին մեծության գործակիցը՝ ծնելիության և մահացության մակարդակի մասնակի գնահատմամբ,

- բնակչության տեղաբաշխման ընդհանուր պատկերը և էթնոժողովրդագրական նկարագիրը (էթնիկական կազմը և կրոնադավանական այլափոխումները՝ որոշ վարչամիավորների օրինակով),

- միգրացիայի (արտագաղթի, բռնագաղթի, ներքին միգրացիայի և օտար էթնիկական ներթափանցումների) հիմնական ալիքները, ուղղություններն ու հետևանքները,

- Ժողովրդագրական գործընթացների համալիր նկարագրությունն ու ամփոփ վերլուծությունը՝ շարադրված որպես ուսումնասիրության հիմնական եզրակացությունները:

Քանի որ ուսումնասիրության նպատակն է ժողովրդագրական գործընթացների և դրանց միտումների ընդհանուր ներկայացումը, հետևապես մենք Հայաստանի յուրաքանչյուր բնակավայրի բնակչության թվաքանակը, էթնիկական կազմը և բնակչության վերարտադրության ամբողջական պատկերը ներկայացնելու խնդիր չենք դրել, քանի որ բնակչության մանրակրկիտ քննությունը (միկրոանալիզը) հնարավոր չէ տվյալների ամբողջական հենքի բացակայության պատճառով: Այդուհանդերձ, ժողովրդագրական գործընթացների առանձնահատկություններին անդրադառնալիս, ըստ տվյալների հասանելիության, փորձել ենք ներկայացնել նաև առանձին վարչամիավորներում տեղի ունեցած ժողովրդագրական տեղաշարժերը:

Ժողովրդագրական գործընթացներին անդրադառնալիս փորձել ենք դիտարկել պատմական Հայաստանի գրեթե ամբողջ տարածքը, քանի որ Հայաստանի քաղաքական բաժանումների շարունակական փոփոխությունները հնարավորություն չեն տալիս 1639 թ. նախորդող ժամանակահատվածի համար հստակ սահմանաբաժանմամբ կիրառել «Արևելյան Հայաստան» և «Արևմտյան Հայաստան» եզրույթներն այն իմաստով, որ մենք այսօր ընկալում ենք: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում գրիչների՝ հայրենիքի քաղաքական ընկալման հարցում դեռևս նկատելի չէ օտար նվաճողների կողմից ստեղծված միջ-

պետական քաղաքական սահմանաբաժանումը³: Առաքել Դավրիժեցին միայն իր երկը շարադրելիս (17-րդ դարի կեսին) որոշակիորեն տարբերակում է Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանը, երբ Մովսես Տաթևացուն անվանում է «լուսատրիչ արևելեայ մասին աշխարհիս»⁴: Այդուհանդերձ, հաշվի առնելով Ամասիայի և Կասրե-Շիրինի պայմանագրերի սահմանաբաժանումների հիման վրա ներկայումս պատմագիտական շրջանակներում «Արևելյան Հայաստան» և «Արևմտյան Հայաստան» եզրույթների կիրառումը, արդի ընկալման տեսանկյունից նյութը հասու դարձնելու համար երբեմն օգտագործել ենք նշված հասկացություններն այն իմաստով, որով դրանք կիրառվել են 17-րդ դարի կեսից:

Ե՛վ Օսմանյան կայսրությունը, և՛ Սեֆյան Պարսկաստանը սկզբից ևեթ աշխատել են ներմուծել իրենց վարչաքաղաքական համակարգը՝ ներդնելով վարչատարածքային բաժանման իրենց սկզբունքները: Այսպես, Արևելյան Հայաստանի տարածքի մեծ մասն ընդգրկված էր Չուխուր-Սաադի (Արարատյան կամ Երևանի), Ղարաբաղի (Արցախի), Շիրվանի, Ատրպատականի բեկլարբեկությունների (կուսակալությունների), իսկ Արևմտյան Հայաստանը՝ Վանի, Էրզրումի, Չըլդըրի (Ախալցխայի), Կարսի, Դարբեքի, Սեբաստիայի էյալեթների (նահանգների) մեջ⁵:

³ Տե՛ս օրինակ՝ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.)», հ. Ա, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1974, էջ 448-450:

⁴ **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 60:

⁵ 16-17-րդ դարերում Հայաստանի տարածքում Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի կողմից կատարված վարչատարածքային բաժանումները և դրանց փոփոխությունները մանրամասն տե՛ս՝ «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» (այսուհետ՝ «Թուրքական աղբյուրներ»), կազմեց՝ Ա. Սաֆրաստյանը, հ. Ա, Բ, Գ, Երևան, 1961, 1964, 1967; **Սաֆրաստյան Ա.**, Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումը XVII դարում (պատմական ակնարկ), «Արևելագիտական ժողովածու», հ. 1, Երևան, 1960, էջ 285-302; **Անասյան Հ.**, XVII դարի ազատագրական շար-

ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում 16-րդ դարում և 17-րդ դարի առաջին կեսին, այսինքն՝ թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակաշրջանում և դրանց հաջորդող մի քանի տարիներին ներկայացնելիս կարևոր է ժամանակագրական փուլաբաժանման որոշակի ճշգրտումը: Հ. Փափագյանը թուրք-պարսկական պատերազմների շրջանը ներառում է պատմական երկու ժամանակահատվածի՝ Վաղ (պարսկա-օսմանյան փոփոխակի իշխանության, 1501-1603 թթ.) և Նոր (1603-1724 թթ.) Սեֆյան շրջանների մեջ⁶: Քաղաքական և ռազմական պատմության տեսանկյունից համաձայնվելով ժամանակագրական այս փուլաբաժանման հետ, այդուհանդերձ, ժողովրդագրական գործընթացների առանձնահատկությունների տեսանկյունից ժամանակաշրջանն ավելի նպատակահարմար է բաժանել 16-րդ դարի և 17-րդ դարի առաջին կեսի երկու փուլերի, որոնց առանձնահատկություններին և ենթափուլերին անդրադառնալու ենք աշխատանքի համապատասխան գլուխներում: Ընդ որում՝ պետք է նկատել, որ 1639 թ. պայմանագրին հաջորդող տարիներին (մինչև 17-րդ դարի կեսերը) ժողովրդագրական գործընթացների միտումները կրել են պատերազմների հետևանքների խոր կնիքը, և պատահական չէ, որ Հ. Փափագյանը 17-րդ դարում Արարատյան կուսակալությանն առնչվող իր հոդվածում հանգում է հետևյալ ուշագրավ եզրակացությանը. «...եթե հարյուրամյակի

ժամներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1961; **Ջուլայյան Մ.**, Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., Երևան, 1980; «Հայոց պատմություն», հ. III, գ. I, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստ., 2010; **Саркисян Е.**, Административная и демографическая политика османского правительства в Западной Армении, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 5, Երևան, 1970, էջ 357-380; «Аграрный строй Османской империи XV-XVII вв.: документы и материалы», сост., пер. и ком. А. Тверитиновой, Москва, 1963.

⁶ Տե՛ս **Փափագյան Հ.**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (այսուհետ՝ «ԼՀԳ»), 1977, թ. 1, էջ 29:

առաջին կեսին բնորոշ էր երկրի պարբերական վերաբնակեցումը, մեծ գաղթից խուսափած և մոտակա շրջաններում ապաստանած, իսկ առավել ևս Արևմտյան Հայաստանից բռնի քշված հայ ռայաթներով, ապա 50-60-ական թվականներից սկսած Արարատյան երկրում նկատվող սոցիալ-տնտեսական և էթնիկական նոր տեղաշարժերն իրենց բնույթով արմատապես տարբերվում էին նախորդներից և կոչված էին շրջադարձային դեր խաղալու երկրի հետագա քաղաքական կյանքում»⁷: Նույն միտումներն առկա էին Արևմտյան Հայաստանում, որտեղ հարկային քաղաքականության և կրոնական հալածանքների միջոցով մահմեդականացումը դարձավ պետական ժողովրդագրական քաղաքականության բաղադրիչներից մեկը:

Շտազոտության աղբյուրագիտական հիմքը և հիմնախնդրի ուսումնասիրվածության աստիճանը: Ժողովրդագրական գործընթացների ուսումնասիրման համար առաջնային նշանակություն ունեն պաշտոնական վիճակագրության տվյալները, սակայն 16-րդ դարում և 17-րդ դարի առաջին կեսին պետականություն չունեցող Հայաստանի պարագայում հանդիպում ենք դժվարությունների: Սեֆյանների կողմից որևէ մարդահամարի մասին տվյալ չունենք, իսկ Օսմանյան կայսրության կողմից կազմված հարկացուցակները մի քանի վարչամիավորներով են տպագրվել: Այդպիսիք են Էրզրումի նահանգի մի քանի վարչամիավորների (16-րդ դար), Չըլդըրի նահանգի (16-րդ դարի վերջ), Խարբերդի սանջակի (16-րդ դար), Համշենի (1530-ական թթ.) հարկացուցակները⁸, որոնց կազմման հիմքում դրված է

⁷ **Փափազյան Հ.**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դ.), էջ 41-42:

⁸ Տե՛ս **Miroğlu İ.**, XVI. Yüzyılda Bayburt sancağı, Üçler Matbaası, İstanbul, 1975; **Նույնի**, Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566), Türk Tarih Kurumu basımevi, Ankara, 1990; **Ünal M.**, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Türk Tarih Kurumu

եղել կրոնական տարանջատման սկզբունքը, ուստի դրանց միջոցով հնարավոր է միայն ընդհանուր պատկերացում կազմել նշված վարչամիավորներում էթնոկրոնական կազմի և ժողովրդագրական գործընթացների միտումների վերաբերյալ:

Պաշտոնական համընդհանուր վիճակագրության անհասանելիության պայմաններում կարևոր նշանակություն են ձեռք բերում քննարկվող ժամանակաշրջանի հեղինակների երկերը: Նրանց խմբում նախևառաջ հարկ է առանձնացնել տեղական սկզբնաղբյուրները՝ ժամանակակից հայ պատմիչների երկերը, մանր ժամանակագրությունները և ձեռագիր մատյանների հիշատակարանները: Այս համատեքստում, անշուշտ, մեծ կարևորություն ունի 17-րդ դարի հայ պատմիչ Առաքել Դավրիժեցու երկը: Այստեղ առանձնակի նշանակություն ունեն շահ Աբաս Ա-ի կողմից կազմակերպված բռնագաղթին և ջալալիական շարժումներին հաջորդող սովին առնչվող մանրամասները:

Նույն ժամանակահատվածի վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում նաև 17-րդ դարի հայ պատմիչներ Գրիգոր Դարանաղցին⁹ և Զաքարիա Քանաքեռցին¹⁰: Նրանցից

basımevi, Ankara, 1989 (վիճակագրությունից օգտվել ենք միջնորդավորված ձևով տե՛ս **Սահակյան Լ.**, Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում, Երևան, 2007, այսուհետ՝ **Սահակյան Լ.**, Բարձր Հայքի...): Տե՛ս նաև **Մելքոնյան Ա.**, Ախալցխայի նահանգի վարչաժողովրդագրական պատկերը ըստ թուրքական հարկացուցակների (16-րդ դ. վերջ – 18-րդ դ. սկիզբ), «Հայաստանի պատմության և ժողովրդագրության հիմնահարցեր», Երևան, 2011, էջ 134-149; **Gökbilgin M.**, XVI Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi, Türk Tarih Kurumu Belleten, 26, № 101-104, Ankara, 1962, s. 293-337 (տե՛ս **Սահակյան Լ.**, Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի բռնի մահմեդականացման քաղաքականության հետևանքները, «Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ», հ. IV, Երևան, 2006, էջ 212-218):

⁹ Տե՛ս «Ժամանակագրութիւն Գրիգոր Դարանաղցի Կամախեցոյ կամ Դարանաղցոյ» (այսուհետ՝ **Գրիգոր Դարանաղցի**), հրատ.՝ Մ. վրդ. Նշանեան, Երուսաղէմ, 1915:

առաջինի տեղեկություններն ավելի շատ վերաբերում են Հայաստանի՝ Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող տարածքներում ջալալիական շարժման հետևանքներին (սով, ժանտախտ, արտագաղթ), իսկ երկրորդինը՝ շահ Աբաս Ա-ի կազմակերպած բռնագաղթին և Արարատյան կուսակալության ներքին կյանքին: Զաքարիա Քանաքեռցու տվյալները հետաքրքրական են նրանով, որ դրանցով հնարավոր է դառնում տեսնել Ամիրգունա խանի ժողովրդագրական քաղաքականության փոփոխությունը զանգվածային բռնագաղթից մոտ մեկ տասնամյակ անց: Շահ Աբասի կազմակերպած բռնագաղթի մասին ուշագրավ տեղեկություններ են զետեղված նաև հայ կաթոլիկ հոգևորական Օգոստինոս Բաջեցու ուղեգրական երկում¹¹:

Հայկական սկզբնաղբյուրներից շատ կարևոր են նաև 16-17-րդ դարերի մանր ժամանակագրությունները¹² և 17-րդ դարի առաջին կեսի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները¹³: Այստեղ հարկավոր է առանձնացնել ոչ միայն կոնկրետ դեպքերի (բռնագաղթեր, ժանտախտ, սով և այլն) շարադրումը, այլև գրիչների, ստացողների և կազմ պատրաստողների ընտանիքների կազմի ներկայացումը: Դրանց հիման վրա հաշվարկել ենք 17-րդ դարում Հայաստանի տարբեր բնակավայրերում հայկական ընտանիքի միջին մեծության գործակիցը: Ցավալի է, որ մինչ օրս առանձին գրքով չեն հրատարակվել 16-րդ դարի հայերեն ձեռա-

¹⁰ Տե՛ս **Զաքարիա Քանաքեռցի**, Պատմութիւն, աշխ.՝ Ա. Վիրաբյանի, Երևան, 2015:

¹¹ Տե՛ս «Ալգոստինոս Բաջեցոյ ճանապարհորդութիւն Յերոսոպայ» (այսուհետ՝ **Օգոստինոս Բաջեցի**), «Նշխարք մատենագրութեան հայոց», ի լոյս եած՝ Ք. Պատկանեան, Ս.-Պետերբուրգ, 1884, էջ 5-26:

¹² Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.)», հ. 1, 2, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1951, 1956:

¹³ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա (1601-1620 թթ.), հ. Բ (1621-1640 թթ.), կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1974, 1978; հ. Գ (1641-1660 թթ.), կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1984:

գրերի հիշատակարանները, ինչը հնարավորություն կտար մեզ նույնպիսի հաշվարկ կատարել նաև 16-րդ դարի համար: Այդ բացը հնարավոր է լրացնել Մատենադարանի՝ 16-րդ դարի ձեռագրերի ուսումնասիրությամբ, ինչը, սակայն, լուրջ ու երկարատև հետազոտության նյութ է: Հետևապես, բացը լրացնելու համար առանձնացրել և ուսումնասիրել ենք մի խումբ ձեռագիր մատյաններ¹⁴, Մաշտոցի անվան Մատենադարանի և հայագիտական այլ կենտրոնների կողմից հրատարակված ընդարձակ («մայր») ձեռագրացուցակներում¹⁵ նկարագրված հիշատակարանները: Ուսումնասիրել ենք մոտ 4 000 հիշատակարաններ, դուրս բերել աղբյուրագիտական տեսանկյունից մեզ համար կարևոր մոտ 700 հիշատակարաններում ներկայացված ընտանիքների մասին տվյալները, որոնց հիման վրա «Microsoft Excel» համակարգչային ծրագրով կազմել ենք ընտանեկան աղյուսակներ:

¹⁴ Տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետ՝ ՄՄ), ձեռագրեր № 4216, 5520 և այլն:

¹⁵ Տե՛ս «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», հ. Ա, խմբ.՝ Լ. Խաչիկեանի, Ա. Մնացականեանի, Երեւան, 1984; հ. Ե, կազմեց՝ Օ. Եգանեան, Երեւան, 2009; հ. Է, Ը, խմբ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Երեւան, 2012, 2013: Տե՛ս նաև «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հ. Ա, Բ, կազմեց՝ Բ. վրդ. Սարգիսեան, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1914, 1924; հ. Գ, կազմեցին՝ Բ. վրդ. Սարգիսեան և Գ. վրդ. Սարգիսեան, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1966; հ. Դ, Ե, Զ, Է, Ը, կազմեց՝ Ս. վրդ. Ճեմճեմյան, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1993, 1995, 1996, 1996, 1998: «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալեպի եւ Անթիլիասի ու մասնաւորաց», հ. Բ, կազմեց՝ Ա. արք. Սիրմէեան, Հալեպ, 1936: «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Երուսաղէմի Սըրբոց Յակոբեանց վանքի», հ. Ա, կազմեց՝ Ա. արք. Սիրմէեան, Ս. Ղազար, 1948: «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Եւրոպայի մասնաւոր հաւաքումներու», հ. Ա, կազմեց՝ Ա. արք. Սիրմէեան, Փարիզ, 1950: «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան», կազմեց՝ Ա. վրդ. Դանիէլեան, Անթիլիաս, 1984: «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», կազմեց՝ Ն. եպս. Պողարեան, հ. Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Զ, Է, Ը, Թ, Ժ, ԻԱ, Երուսաղէմ, 1966, 1967, 1968, 1969, 1971, 1972, 1974, 1977, 1979, 1990, 1991:

Հետագա բոլոր հաշվարկները կատարել ենք այդ ծրագրի գործիքների կիրառմամբ:

Եթե ձեռագրերի հիշատակարանները ծնելիության և ընտանիքի միջին մեծության գործակիցների հաշվարկման հիմք կարող են հանդիսանալ, ապա դրանց կողքին մահացության զանգվածային դեպքերի (ժանտախտի, սովի կամ պատերազմների պատճառով) լուռ վկաներն են այդ տարիների տապանագրերը և կանգնեցված խաչքար-մահարձանների վիմագրերը¹⁶: Այստեղ ևս «Microsoft Excel» համակարգչային ծրագրի կիրառմամբ կազմել ենք մահվան դեպքերի ժամանակագրական և տեղագրական աղյուսակ, որով կատարել ենք մահացության գնահատման տարաբնույթ հաշվարկներ: Խնդրի ուսումնասիրման համար ևս կարևոր են ձեռագրերի հիշատակարաններում ներկայացված տեղային (լոկալ) տեղեկությունները¹⁷: Ձեռագրական սկզբնաղբյուրներից ստացված տեղեկությունները կոնկրետ տարածքային միավորում համադրելով՝ հնարավոր է դարձել մասնակի գնահատել ժողովրդագրական աղետների ծավալները:

Հետպատերազմյան շրջանում էրզրումի նահանգում էթնո-ժողովրդագրական իրավիճակի վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում 17-րդ դարի կեսի հայ հեղինակ Հակոբ Կարնեցին¹⁸: Նրա հիշատակությունները փաստում են, որ, չնայած տեղի ունեցած միգրացիոն (հայերի բռնագաղթ, քրդական տարրի ներհոսք) և կրոնադավանական (քաղկեդոնականների

¹⁶ Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պր. II, III, IV, V, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1960, 1967, 1973, 1982, պր. VI, կազմեցին՝ Ս. Ավագյան, Հ. Ջանփուլադյան, Երևան, 1977, պր. IX, կազմեցին՝ Ս. Բարխուդարյան, Կ. Ղաֆադարյան, Ս. Սաղումյան, Երևան, 2012:

¹⁷ Տե՛ս օրինակ՝ ՄՄ, ձեռ. № 4786, 5520, 5967:

¹⁸ Տե՛ս **Յակովբ Կարնեցի**, Տեղագիր Վերին Հայոց, աշխ.՝ Կ. Կոստանեանցի, Վաղարշապատ, 1903: Հմմտ. «Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.)», հ. 2, էջ 541-586:

մահմեդականացում) վերակերպումներին, հայ բնակչությունը շարունակում էր կազմել նահանգի բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը:

16-րդ դարում և 17-րդ դարի առաջին կեսին Հայաստանում տեղ գտած ժողովրդագրական գործընթացների մասին կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում նաև օտար հեղինակները, մասնավորապես՝ իրադարձությունների հիմնական գործող քաղաքական ուժերը ներկայացնող պետությունների՝ Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի պատմագրության ներկայացուցիչները: Թուրք հեղինակներից զգալի տեղեկություններ են հաղորդում հատկապես Իբրահիմ Փեչևին (16-17-րդ դարեր), Քյաթիբ Չելեբին (17-րդ դար), Էվլիյա Չելեբին (17-րդ դար) և ուրիշներ¹⁹: Թեև թուրք հեղինակների շարադրանքը միակողմանի բնույթ է կրում՝ ներկայացնելով նախևառաջ մահմեդականներին առնչվող տեղեկությունները (օսմանյան զորքերի արշավանքներ և քրդական ցեղախմբերի տեղաշարժեր), սակայն նույնիսկ այդօրինակ գործերից հնարավոր է վերհանել ժողովրդագրական իրավիճակը բնութագրող տվյալներ և ներկայացնել հայերի դրությունը: Ինչ վերաբերում է պարսիկ (իրանալեզու) հեղինակներին, ապա նրանցից հարկավոր է առանձնացնել շահ Աբաս Ա-ի գրագիր Իսքանդար բեգ Մունշին²⁰, որի աշխատանքում հետաքրքիր տեղեկություններ կան հայ բնակչության բռնագաղթի վերաբերյալ: Պարսիկ հեղինակի տեղեկությունները հաստատում են հայ հեղինակների այն պնդումը, որ բռնագաղթը կրել է նպատակային-պլանավորված բնույթ:

¹⁹ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Ա-Գ:

²⁰ Տե՛ս **Eskandar Beg Monshi**, *Tarikh-e Alamara-ye Abbasi* (The History of Shah Abbas the Great), translated by Roger M. Savory, vol. II, Persian Heritage Series, N 28, Colorado: Wetview Press, Boulder CO, 1978: Օգտվել ենք նաև Հ. Փափազյանի կողմից կատարված հատվածական թարգմանություններից՝ տե՛ս **Փափազյան Հ.**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դ.), էջ 29-44:

Արժանահավատ տվյալներ են պարունակում եվրոպացի ճանապարհորդների և դիվանագիտական ծառայություն իրականացրած անձանց ուղեգրությունները²¹: Կարևոր նշանակություն ունեն բնակավայրերի նկարագրությունը և հատկապես շահ Աբասի բռնագաղթի վերաբերյալ տեղեկությունները: Վերջիններս իրենց արտացոլումն են գտել, օրինակ՝ պորտուգալացի կաթոլիկ միսիոներ Անտոնիո դե Գուվեայի (պորտ.՝ Գոուվեայի) վկայություններում²²: Թեև ուղեգրությունների հեղինակները պաշտոնական վիճակագրությանը չէին կարող լիովին տիրապետել, սակայն նրանց տեղեկությունների արժանահավատության աստիճանը բարձր է այն առումով, որ դրանք, ըստ էության, մասամբ նաև հետախուզական նշանակություն են ունեցել:

Թեպետ 16-րդ դարին և 17-րդ դարի առաջին կեսին առնչվող տարբեր աշխատանքներում ուսումնասիրողները ուշադրություն դարձրել են Հայաստանի ժողովրդագրության տարաբնույթ հիմնախնդիրներին, այդուհանդերձ նշված ժամանակաշրջանի ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում հայագիտության մեջ **համալիր ուսումնասիրության** առարկա չեն եղել: Պատմաժողովրդագրական անդրադարձներ առկա են Ղ. Ինճիճյանի²³, Ղ. Ալիշանի²⁴, Հ. Տաշյանի²⁵ աշխատություններում: Եթե Ղ. Ինճիճյանի և Հ. Տաշյանի տվյալները կարևոր են

²¹ Տե՛ս «Ուղեգրություններ», կազմեց՝ Հ. Հակոբյան, հ. Ա, 2, Երևան, 1932, 1934: Տե՛ս նաև **Զուլայան Մ.**, Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, գ. Ա, Երևան, 1990:

²² Տե՛ս **Эзовъ Г.**, Сношения Петра Великого съ Армянскимъ народомъ (документы), СПб., 1898, էջ 463-479:

²³ Տե՛ս **Ինճիճեան Ղ.**, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մասն Ա. Ասիա, հ. Ա, Վենետիկ, 1806:

²⁴ Տե՛ս օրինակ՝ **Ալիշան Ղ.**, Սիսական. Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893:

²⁵ Տե՛ս **Տաշեան Յ.**, Հայ բնակչութիւնը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին. պատմական-ազգագրական հարեանցի ակնարկ մը, Վիեննա, 1921:

Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած ժողովրդագրական գործընթացների էությունը հասկանալու համար, ապա Ղ. Ալիշանի վերահանած տեղեկությունները նպաստում են Արևելյան Հայաստանի պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրության համար: Որոշ դեպքերում նրանց տեղեկությունները ձեռք են բերում սկզբնաղբյուրի նշանակություն, քանի որ մեջբերում են որևէ սկզբնաղբյուրից վերցված նյութեր: Այդուհանդերձ, նրանց տվյալները կրում են 18-19-րդ դարերի էթնոժողովրդագրական գործընթացների կնիքը, ուստի զանգվածային մահմեդականացման միտումների և օտար էթնիկական տարրի ստվարացման մասին նրանց հաղորդումները պետք է դիտարկել նախևառաջ 19-րդ դարի համատեքստից:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում ժողովրդագրական գործընթացներից հայագիտության մեջ համեմատաբար խորապես է ուսումնասիրված պարսից շահ Աբաս Ա-ի կողմից կազմակերպված բռնագաղթը: Վերջինիս ենթարկված հայերի թվաքանակի վերաբերյալ հետաքրքիր տվյալներ է հաշվարկել Հ. Առաքելյանը²⁶: Նրա հաշվարկները հիմնված են Առաքել Դավրիժեցու, Նոր Ջուղայի մի քանի ձեռագրերի հիշատակարանների և եվրոպացի հեղինակների տվյալների վրա: Քանի որ վերջիններս, այդուհանդերձ, ամբողջական հաշվարկի համար բավարար չեն եղել, բռնագաղթյալների թվաքանակի մասին եզրահանգումն ուսումնասիրողը, ի վերջո, մոտավոր գնահատմամբ է ներկայացրել: Բռնագաղթի մասին երկու աշխատություն է գրել Հ. Նաջարյանը²⁷ սկզբնաղբյուրներում առկա տեղեկությունների

²⁶ Տե՛ս **Առաքելյան Հ.**, Պարսկաստանի հայերը. նրանց անցեալը, ներկան եւ ապագան, մաս Ա, Վիեննա, 1911:

²⁷ Տե՛ս **Նաջարյան Հ.**, XVII դարի սկզբի թուրք-իրանական պատերազմը և հայերի տարագրությունը, Երևան, 1959; **Նույնի**, Թուրք-իրանական հարաբերությունները XVI դ. ու XVII դ. առաջին կեսին և Հայաստանը, Երևան, 1961: Ի դեպ,

համադրմամբ անդրադառնալով բռնագաղթի մանրամասներին: Պետք է շեշտել, սակայն, որ Հ. Նաջարյանի աշխատանքը հիմնված է գերազանցապես Առաքել Դավրիժեցու տվյալների վրա: Նույն մոտեցումն է առկա Լ. Դանեղյանի հրատարակած հոդվածում²⁸: Բռնագաղթի տարածքային ընդգրկման ուսումնասիրության արդյունք է Գ. Բադալյանի կողմից հրատարակված քարտեզը²⁹, որտեղ մատնանշվում է ոչ միայն տարածքը, այլև ներկայացվում են բռնագաղթի ենթարկվածների և Երասխի գետանցման զոհ գնացածների թվաքանակի վերաբերյալ հետազոտողի հաշվարկները: Գ. Բադալյանի մեկ այլ քարտեզում³⁰ ներկայացված են թուրք-պարսկական պատերազմների արհավիրքները և 1555 թ. Ամասիայի պայմանագրով ամայացված Կարսի չեզոք գոտու սահմանները:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայաստանում ժողովրդագրական գործընթացների առանձին խնդիրների իրենց ուսումնասիրություններում անդրադարձել են Հ. Փափազյանը և Մ. Զուլպյանը: Հ. Փափազյանի հրատարակած աշխատանքներում մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում պարսկերեն սկզբնաղբյուրների տեղեկություններով համեմված ուսումնասիրությունները: Արժեքավոր է հատկապես Արարատյան կուսակա-

առաջին աշխատանքը որոշ լրամշակումներով տպագրվել է երկրորդի մեջ՝ իբրև մենագրության մեկ գլուխ, ուստիև նախընտրել ենք օգտվել երկրորդ աշխատանքից:

²⁸ Տե՛ս **Դանեղյան Լ.**, Հայերի բռնագաղթն Իրան 17-րդ դարում (Ա. Դավրիժեցու տվյալներով), «ԼՀԳ», 1969, թ. 8, էջ 63-75:

²⁹ Տե՛ս «Հայերի բռնագաղթը Շահ-Աբաս 1-ինի կողմից Պարսկաստան 17-րդ դ. սկզբին», հեղինակ՝ Գ. Բադալյան, մասշտաբ՝ 1:4 000 000, «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, Երևան, 2008, էջ 51:

³⁰ Տե՛ս «Հայաստանը 16-րդ դ.: Պարսկա-օսմանյան պատերազմները», հեղինակ՝ Գ. Բադալյան, մասշտաբ՝ 1:3 600 000, «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 49:

լության պատմությանը նվիրված հոդվածների շարքը³¹, որտեղ քննարկվում են մեծ բռնագաղթին և Ամիրգունա խանի ժողովրդագրական քաղաքականությանն առնչվող հարցեր, ինչպես նաև ներկայացվում են օտար էթնիկական ներթափանցումները Արևելյան Հայաստան: Արևմտյան Հայաստանում այդօրինակ խնդիրների ուսումնասիրման տեսանկյունից կարևոր է Մ. Ջուլայյանի «Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ.» մենագրությունը³², որտեղ խոսք է գնում Հայաստանի՝ Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող հատվածում 16-18-րդ դարերում տեղի ունեցած էթնոժողովրդագրական գործընթացների, ինչպես նաև սովի և ժանտախտի համաճարակի մասին: Զալալիական շարժումների՝ ժողովրդագրական սոսկալի հետևանքների մասին կարևոր վերլուծություններ են ներկայացված Մ. Ջուլայյանի մեկ այլ մենագրության³³ մեջ: Նույն խնդիրը կլիմայական փոփոխությունների տեսանկյունից դիտարկելու և վերլուծելու համար մեծ նշանակություն ունի բրիտանացի հետազոտող Ս. Ուայթի մենագրությունը³⁴, որտեղ, ի դեպ, գնահատանքի ու դրվատանքի խոսքեր են շոյվված Առաքել Դավրիժեցու երկի աղբյուրագիտական նշանակության համար:

Վերջին տարիներին ուսումնասիրողների ուշադրությունը գրավել են խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Հայաստանի տարբեր վարչամիավորներում էթնոժողովրդագրական իրավի-

³¹ Տե՛ս **Փափազյան Հ.**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԵ դ.), «ՀՍՄԻ ԳԱ տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1960, թ. 7-8, էջ 21-40; **Նույնի**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԶ դ.), «ԼՀԳ», 1973, թ. 6, էջ 23-34; **Նույնի**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դ.), էջ 29-44:

³² Տե՛ս **Ջուլայյան Մ.**, Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ.:

³³ Տե՛ս **Ջուլայյան Մ.**, Զալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ (XVI-XVII դարեր), Երևան, 1966:

³⁴ Տե՛ս **White S.**, The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire, New York: Cambridge University Press, 2013:

ճակին վերաբերող հարցերը: Արժեքավոր ուսումնասիրություններ են հրատարակել Ա. Մելքոնյանը³⁵, Լ. Սահակյանը³⁶, Վ. Բայբուրդյանը³⁷, Գ. Բադալյանը³⁸, Պ. Չոբանյանը³⁹, Մ. Կարապետյանը⁴⁰: Հարկ է շեշտել, որ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի կողմից պատրաստված «Հայոց պատմության» բազմահատորյակի նոր հրատարակությունում Ա. Մելքոնյանը⁴¹ ի մի է բերել 16-17-րդ դարերում Հայաստանում տեղի ունեցած էթնոժողովրդագրական գործընթացների վերաբերյալ իր կատարած ուսումնասիրություններն ու հրատարակած հոդվածների եզրակացությունները: Սկզբնաղբյուրների և ուսումնասիրությունների լայն շրջանակի համադրությամբ նա նորովի է մեկնաբանել Հայաստանում բնակչության էթնոժողովրդագրական նկարագրի

³⁵ Տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Հայաստանի պատմության և ժողովրդագրության հիմնահարցեր, Երևան, 2011; **Նույնի**, Օսմանյան կայսրության ժողովրդագրական քաղաքականությունը որպես ցեղասպանության դրսևորում ըստ Էրզրումի և Ախալցխայի նահանգների օրինակների, «Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ», հ. 1, Երևան, 2002, էջ 39-47:

³⁶ Տե՛ս **Սահակյան Լ.**, Բարձր Հայքի...; **Նույնի**, Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի բռնի մահմեդականացման քաղաքականության հետևանքները, էջ 207-228:

³⁷ Տե՛ս **Բայբուրդյան Վ.**, Օսմանյան կայսրության կողմից Արևմտյան Հայաստանի «քրդականացման» քաղաքականությունը 16-րդ դ., «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետ՝ «ՊԲՀ»), 2006, թ. 3, էջ 67-84:

³⁸ Տե՛ս **Բադալյան Գ.**, Տայքի կենտրոնական և արևելյան գավառների ազգային նկարագիրը XVI դ. վերջին. ըստ «Գյուրջիստանի վիլայեթի ընդարձակ հարկացուցակ»-ի, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, 2017, թ. 4, էջ 40-70:

³⁹ Տե՛ս **Չոբանյան Պ.**, Քարվաճառի էթնիկ դիմագծի հարցի շուրջ, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 20, Երևան, 2001, էջ 204-232; **Նույնի**, Этноконфессиональные процессы в Закавказье XVII-XVIII вв., «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 18, Երևան, 1999, էջ 151-161:

⁴⁰ Տե՛ս **Կարապետյան Մ.**, Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ., «ՊԲՀ», 1986, թ. 2, էջ 95-109; **Նույնի**, Հայ կաթողիկէ թեմը և էթնոդաւանական գործընթացները Նախիջեւանում XVII-XVIII դարերում, «Նախիջևանի Հայոց վարժարանը և Հոմըր», Վենետիկ, 2000, էջ 1-14 (տե՛ս <http://www.digilib.am/book/1478/1782>):

⁴¹ Տե՛ս «Հայոց պատմություն», հ. II, գ. II, Երևան, 2014, էջ 625-631:

դիմախեղման փորձերը՝ առանձնակի շեշտադրում կատարելով քրդական վերաբնակեցումների և շահ Աբաս Ա-ի կողմից կազմակերպված բռնագաղթի հետևանքների վրա: Լ. Սահակյանի ուսումնասիրություններն էլ 16-րդ դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյանների հետազոտման հիման վրա բնակչության էթնոկրոնական կազմի վերհանման հաջողված աշխատանքներ են: Վ. Բայբուրդյանը քննել է Արևմտյան Հայաստանում Օսմանյան կայսրության կողմից քրդական ցեղերի վերաբնակեցման քաղաքականությանը՝ ցույց տալով նրանց բնակության հիմնական օջախները: Գ. Բադալյանը մանրամասն վերլուծել է Տայքի էթնոժողովրդագրական պատկերը 16-րդ դարավերջի դրությամբ՝ ըստ օսմանյան ընդարձակ հարկացուցակի տվյալների: Ինչ վերաբերում է Պ. Չոբանյանի ուսումնասիրություններին, ապա դրանց միջոցով հնարավոր է հաստատել Քարվաճառի հայեցի էթնիկ նկարագիրը քննարկվող ժամանակաշրջանում, ինչպես նաև այն, որ որոշ քաղաքներում տեղակայված կայազորների հաշվին մահմեդական բնակչությունը խորհրդանշական մեծամասնություն էր կազմում: Մ. Կարապետյանի ուսումնասիրությունները եվրոպական սկզբնաղբյուրների լայն հիմքի վրա լուսաբանում են Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ., ինչպես նաև հայ կաթողիկե համայնքի վերակերպումների և բնակչության էթնոդավանական պատկերի փոփոխությունները Նախիջևանում:

Քանի որ մեր աշխատանքը ժողովրդագրական գործընթացների համալիր ուսումնասիրության փորձ է, ուստի այն կատարելու ուղղությունների և մեթոդական մոտեցումների մատնանշման համար անհրաժեշտ է եղել տեսական գրականության կիրառությունը: Այստեղ առաջնությունը տվել ենք պատմական ժողովրդագրության դասականներից մեկի՝ Թ. Հոլլինգստորթի

աշխատությանը⁴²: Որպես պատմաժողովրդագրական համալիր ուսումնասիրության օրինակելի նմուշ՝ օգտագործվել է երկրորդ հազարամյակում Եվրոպայի ժողովրդագրության վերաբերյալ իտալացի հետազոտող Մ. Բաչիի ուսումնասիրությունը⁴³:

Վերը նշված սկզբնաղբյուրների, ուսումնասիրությունների և տեսական գրականության, ինչպես նաև զգալի թվով այլ աղբյուրների ու գրականության տեղեկությունների համադրմամբ և վերլուծությամբ կատարված ներկա ուսումնասիրությունը ժամանակագրական պարբերացման սկզբունքով շարադրված է երկու գլուխներում:

Մեթոդական տեսանկյունից առաջնորդվել ենք պատմահամեմատական մեթոդի վրա հիմնված պատմաժողովրդագրական մակրոանալիզով, այսինքն՝ ժողովրդագրական իրադարձությունների վերլուծությամբ և բնակչության թվաքանակի շարժընթացի ընդհանուր միտումների գնահատմամբ:

Փաստորեն, սույն աշխատանքում առաջին անգամ կատարվել է 16-րդ դարում և 17-րդ դարի առաջին կեսին Հայաստանում տեղի ունեցած ժողովրդագրական գործընթացների համալիր ուսումնասիրություն: Վերջինս ոչ թե սահմանափակվում է լոկ էթնոժողովրդագրական գործընթացների (էթնիկական տեղաշարժերի ու դրանց պատճառահետևանքային կապի) կամ էթնոկրոնական այլափոխումների (մահմեդականացման և կաթոլիկացման գործընթացների) վերհանմամբ, այլ ուսումնասիրում է ժողովրդագրական բոլոր բնութագրիչները (ծնելիությունը, մահացությունը, ընտանիքի միջին մեծությունը, բնակչության էթնիկական և կրոնական կազմը, միգրացիոն գործընթացները և այլն)՝ դրանք դիտարկելով ռազմաքաղաքական իրադրության,

⁴² Տե՛ս **Hollingsworth T.**, *Historical Demography*, London: Cambridge University Press, 1976:

⁴³ Տե՛ս **Бачи М.**, *Демографическая история Европы (II тысячелетие)*, СПб., 2010:

պետական ժողովրդագրական քաղաքականության, սոցիալական և բնական միջավայրի ազդեցության պայմաններում: Նման ուսումնասիրության արդյունքում գիտական շրջանառության մեջ է դրվում «Մեծ սով» եզրույթը 1606-1609 թթ. սովի համար, քանի որ այն աննախադեպ էր իր ժողովրդագրական հետևանքներով:

Մենագրության մեջ նորովի են դիտարկվում նաև շահ Աբաս Ա-ի կողմից կազմակերպված բռնագաղթի ժողովրդագրական հետևանքները: Պարսից շահի ժողովրդագրական քաղաքականության խորքային վերլուծության համար օգտագործել ենք նրա մասին վերջին տասնամյակներում Արևմուտքում հրատարակված ուսումնասիրությունները, որոնցից առավել արժեքավոր են է. Հերցիգի⁴⁴ և Դ. Բլուի⁴⁵ աշխատությունները:

Կարևոր է այն, որ, հետևելով Մ. Ֆլերիի և Լ. Անրիի կողմից 1956-1965 թթ. ներմուծված Ֆլերի-Անրիի մեթոդին, որ լրամշակվել ու կատարելագործվել է Գ. Ֆրանցի (1961 թ.) և այլոց կողմից, հիմք ընդունելով նրանց հետազոտությունների մեթոդաբանական սկզբունքները⁴⁶, ձեռագիր մատյանների հիշատակարաններում գրչի, ստացողի կամ կազմը պատրաստողի ընտանիքի անդամների թվարկման շնորհիվ հաշվարկել ենք ընտանիքի միջին մեծության գործակիցը⁴⁷:

⁴⁴ Տե՛ս **Herzig E.**, The Deportation of the Armenians in 1604-1605 and Europe's Myth of Shah 'Abbas I, "Pembroke Papers", 1990, N 1, էջ 59-71:

⁴⁵ Տե՛ս **Blow D.**, Shah Abbas: The Ruthless King Who Became an Iranian Legend, London-New York: I.B. Tauris, 2009:

⁴⁶ Թվարկված մեթոդաբանական սկզբունքների մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Hollingsworth T.**, նշվ. աշխ., էջ 156-159, 181-189:

⁴⁷ Էրզրումի նահանգի համար նշված սկզբունքով հաշվարկման առաջին փորձ կարելի է համարել Հակոբ Կարնեցու ընտանիքի 4 անդամների մասին իր և այլ հեղինակների հիշատակագրությունների մեկտեղման օրինակը (տե՛ս **Մալխասյան Մ.**, Հակոբ Կարնեցու «Տեղագիր Վերին Հայոց» երկը՝ որպես պատմաաշխարհագրական հետազոտությունների աղբյուր (Էրզրումի նահանգը 17-րդ դարում), Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 11-15):

Հատկանշական է, որ ոչ բոլոր ձեռագիր մատյաններում են ամբողջությամբ թվարկված ընտանիքի անդամները. երբեմն նրանց մասին հիշատակությունն առհասարակ բացակայում է, իսկ երբեմն էլ առկա են միայն ողջ կամ մահացած անդամների մասին տվյալներ՝ կախված ձեռագրի պատվիրման հանգամանքների առանձնահատկություններից: Այս պայմանները օբյեկտիվորեն դժվարացնում է Ֆլերի-Անրիի մեթոդի կիրառումը հայագիտության մեջ: Այդուհանդերձ, մեթոդի տեղայնացումը ձեռագիր մատյանների հիշատակարանների աղբյուրագիտական նշանակության վերարժևորման ևս մեկ կարևոր հիմք է դարձել⁴⁸:

Մահացության մոտավոր գնահատման ուղղությամբ կարևոր է համապատասխան տեղեկատվություն պարունակող վիմագրերի և հիշատակարանների ուսումնասիրությունը: Առաջնորդվելով Ա. Հարքնեսսի (1896 թ.), Վ. ՄաքԴոնելլի (1913 թ.), Բ. Ռիչարդսոնի (1933 թ.), Վ. Վիլլքոքսի (1937 թ.), Էբերհարդի (1954 թ.), Լ. Հենրիի (1957-1959 թթ.), Ռ. Մայերսի (1963 թ.) և պատմական ժողովրդագրության այլ երևելիների կողմից առաջադրված և կիրառված մեթոդներով⁴⁹, տեղայնացնելով դրանք՝ տապանաքարերի և խաչքար-մահարձանների վիմագրերի շնորհիվ դուրս ենք բերել զանգվածային մահացության դեպքերը կամ տարեթվերը, որոնք հաստատում են ժողովրդագրական աղետների մասին մատենագրական տեղեկությունները:

⁴⁸ Ձեռագրի հիշատակարանների միջոցով ընտանիքի անդամների թվաքանակը հաշվարկելու մեթոդը պատմական Վասպուրականի 15-րդ դ. ձեռագրերի հիշատակարանների օրինակով իր ուրույն ձևով մշակել և 2015 թ. հայագիտության մեջ հաջողությամբ կիրառել է Գ. Երանյանը (տե՛ս **Երանյան Գ.**, Հայ ընտանիքի անդամների միջին թվաքանակն ըստ XV դ. ձեռագրերի հիշատակարանների (Վասպուրականի օրինակով), Երևան, 2015):

⁴⁹ Թվարկված մեթոդների մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Hollingsworth T.**, նշվ. աշխ., էջ 272-274:

Տարբեր տեսակետների ուսումնասիրությունը և գիտական քննությունն ամբողջական չէր դառնա, եթե նկատի չունենայինք նաև որոշ թուրք հետազոտողների⁵⁰ կարծիքներ: Քննության ենք առել նաև իտալերեն ուսումնասիրություններ⁵¹:

Ընթերցողի ուշադրությունն ենք հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ խնդրո առարկա թեմայի ուսումնասիրությամբ զբաղվում ենք ավելի քան մեկ տասնամյակ՝ պաշտպանելով թեկնածուական ատենախոսություն⁵² և հրատարակելով մի շարք աշխատություններ⁵³, որոնց հանրագումարն էլ կարելի է համարել սույն մենագրությունը: Քննարկված տարբեր խնդիրնե-

⁵⁰ Տե՛ս օրինակ՝ **Tüzün G.**, Muhtesem Süleyman, “Tarihte Olağanüstü Kişiler”, Ana Yayıncılık, 2004:

⁵¹ Տե՛ս օրինակ՝ **Barbero Al.**, Il divano di Istanbul, Palermo: Sellerio Editore, 2011:

⁵² Տե՛ս **Մալխասյան Մ.**, Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում 16-րդ դարում – 17-րդ դարի առաջին կեսին, Է.00.01 «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, 2016:

⁵³ Տե՛ս **Մալխասյան Մ.**, Հակոբ Կարնեցու «Տեղագիր Վերին Հայոց» երկը՝ պատմաաշխարհագրական հետազոտությունների սկզբնաղբյուր (վարչաքաղաքական և ժողովրդագրական ուսումնասիրություն), «Էջմիածին», 2010, թ. Է, էջ 110-125; **Նույնի**, Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան տերության առաջացումն ու հզորացումը. ժողովրդագրական գործընթացների ազդեցությունը 17-րդ դարի հայ ազատագրական մտքի վրա, «Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություններ», Երևան, 2015, էջ 9-33; **Նույնի**, Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և առանձնահատկությունները Հայաստանում XVII դարի առաջին կեսին, «Հայագիտության հարցեր» հանդես, 2016, թ. 1, էջ 94-104; **Նույնի**, Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և առանձնահատկությունները Հայաստանում ԺՁ դարում, «Էջմիածին», 2016, թ. Դ, էջ 52-72; **Նույնի**, Օտար էթնիկական ներթափանցումները Հայաստան 16-րդ դարում, «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Երևան, 2016, էջ 167-181; **Նույնի**, 1606-1609 թթ. Մեծ սովը Հայաստանում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հայագիտություն», 2017, թ. 2, էջ 17-34; **Նույնի**, Օսմանյան կայսրության էթնոկրոնական քաղաքականության հիմնական առանձնահատկություններն Արևմտյան Հայաստանում XVI դարում, «Հայագիտության հարցեր», 2017, թ. 2, էջ 48-59; **Նույնի**, Շահ Աբաս Ա-ի կազմակերպած հայ բնակչության բռնագաղթի տարածքային ընդգրկման խնդիրը, «Հայագիտության հարցեր», 2019, թ. 3, էջ 49-65:

րի վերաբերյալ դասախոսություններ և զեկուցումներ ենք ներկայացրել ՀՀ-ում, ԱՄՆ-ում, ՌԴ-ում և Սերբիայում:

Մենագրության առանձին դրույթների մշակման գործում օգտակար խորհուրդներով մեզ օգնելու և հետազոտության իրականացմանն աջակցելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում պ.գ.դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնյանին, պ.գ.թ. Գեղամ Բադալյանին, պ.գ.դ., պրոֆ. Արտակ Մովսիսյանին, պ.գ.դ., պրոֆ. Վահան Բայբուրդյանին, պ.գ.թ. Արման Մալոյանին, պ.գ.թ., դոց. Հովիկ Գրիգորյանին, պ.գ.դ., պրոֆ. Հայրապետ Մարգարյանին, ծ.գ.դ. Տ. Աբրահամ քին. Մալխասյանին, պ.գ.դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ թղթ. անդամ Արամ Սիմոնյանին, կ.գ.թ. Լևոն Ասատրյանին, պ.գ.դ., պրոֆ. Հայկազ Հովհաննիսյանին, պ.գ.դ., պրոֆ. Էդիկ Մինասյանին, պ.գ.թ., դոց. Հակոբ Մուրադյանին, պ.գ.դ., պրոֆ. Աշոտ Փիլիպոսյանին, պ.գ.դ. Վահան Տեր-Ղևոնդյանին, պ.գ.դ., պրոֆ. Արման Եղիազարյանին, պ.գ.թ., դոց. Արտաշես Շահնազարյանին, պ.գ.թ. Տիգրան Գևորգյանին, պ.գ.թ. Արմեն Վիրաբյանին, պ.գ.դ., պրոֆ. Հայկ Ավետիսյանին, պ.գ.թ., դոց. Մխիթար Գաբրիելյանին, ա.գ.թ., դոց. Գուրգեն Հովհաննիսյանին, պ.գ.թ., դոց. Ավետիս Հարությունյանին, ս.գ.դ., պրոֆ. Արթուր Մկրտիչյանին, պ.գ.թ., պրոֆ. Պետրոս Հովհաննիսյանին, վ.գ.դ., պրոֆ. Հրաչիկ Միրզոյանին, ա.գ.թ., դոց. Սեյրան Սուվարյանին, պատմաբան Լենա Ասրյանին, ք.գ.թ. Խաչիկ Հարությունյանին, ինչպես նաև ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի միջին դարերի բաժնի, ՀՊՄՀ հայոց պատմության ամբիոնի և Մատենադարանի թվայնացման բաժնի աշխատակիցներին:

ԳԼՈՒԽ Ա

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 16-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ

1.1. Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և առանձնահատկությունները

16-րդ դարի սկզբին Սեֆյան Պարսկաստանի նվաճողական քաղաքականության և հատկապես 1514-1639 թթ. թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակ ռազմադաշտի վերածված Հայաստանը և հարևան հայաբնակ շրջանները սուկալի կորուստներ են կրել ռազմական գործողություններից ու դրանց հետևանքներից: Խ. Թուրլյանի հաշվարկներով՝ մի քանի հարյուր հազար հայ խաղաղ բնակիչներ են մահացել, զգալի թվով փախստականներ էլ տեղափոխվել են Օսմանյան կայսրության արևմտյան շրջաններ (Կոստանդնուպոլիս, Ջնյունիա, Պրուսա, Քյոթահիա) և Եվրոպա⁵⁴: Ռազմաքաղաքական այս իրադրությունը նոր իրականություն է ստեղծել ժողովրդագրական գործընթացների միտումների համար, ուստիև այդ գործընթացները Հայաստանում 16-րդ դարում աչքի են ընկել մի շարք առանձնահատկություններով՝ հայ բնակչության զանգվածային տեղահանումներ, հաճախակի կրկնվող սով և ժանտախտ, օտար էթնիկական տարրի ներթափանցում, մանկահավաքություն և այլն⁵⁵, որոնց անդրադառնալուց առաջ հարկավոր է պարզել դրանք պայմանավորող գործոնները:

Հայաստանի բնակչության թիվը մոնղոլական արշավանքների նախօրյակին, ըստ Թ. Հակոբյանի հաշվարկների, շուրջ 5

⁵⁴ Տե՛ս **Tololyan Kh.**, Armenian Diaspora, in Encyclopedia of Diasporas: Immigrant and Refugee Cultures Around the World, Editors: M. Ember, C. Ember, I. Skoggard, New York: Springer Science+Business Media Inc., 2005, էջ 39:

⁵⁵ Օտար էթնիկական տարրի ներթափանցումներին և մանկահավաքությանը կանդրադառնանք հաջորդ ենթագլխում:

մն է եղել, որից մոտ 4,5 մլն՝ գյուղական, 0,5 մլն՝ քաղաքային բնակչություն⁵⁶: Մոնղոլական տիրապետության շրջանից Հայաստան մուտք գործած քրչվորական տնտեսվարման ձևը զգալի հարված է հասցրել տեղաբնիկ նստակյաց հասարակության ավանդական հողատիրության համակարգին և երկրագործական մշակույթին՝ արտագաղթի հսկայական ալիքի պատճառ դառնալով: 14-րդ դարի վերջին Հայաստանի բազմաթիվ բնակավայրեր ենթարկվել են Լենկ-Թեմուրի արշավանքներին, որոնք տասնյակ հազարավոր մարդկանց կյանք են խլել: Չնայած տեղի ունեցող ոչ նպաստավոր էթնոգործընթացներին, հայ բնակչությունը շարունակել է կազմել բնակչության գերակշռ մեծամասնությունը: Անգամ թուրք հեղինակ Ջ. Տոգանը «Ներածություն թուրքերի պատմության» աշխատության մեջ խոստովանում է. «Մեծ Հայք կոչված Արևելյան Անատոլիայում հայերը XIII-XIV դարերում կազմում էին բնակչության մեծամասնությունը»⁵⁷: 15-րդ դարում թուրքմենական ցեղերի տիրապետության շրջանում կարակոյունլուների և ակկոյունլուների միջև մրցակցության պայմաններում տեղի են ունեցել հայ բնակչության բռնագաղթեր, հայության տարբեր զանգվածներ բռնել են արտագաղթի ուղին:

Հայկական պետականության և պաշտոնական-պետական վիճակագրության բացակայության պայմաններում հնարավոր չէ հստակորեն հաշվարկել Հայաստանի բնակչության թվաքանակը 16-րդ դարում կամ դրան նախորդող ժամանակահատվածում: Սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից ելնելով՝ Մ. Ջուլալյանն իրավացիորեն գտնում է, որ 16-րդ դարում Հայաստանի

⁵⁶ Տե՛ս **Հակոբյան Թ.**, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն (ուրվագծեր), 5-րդ հրատ., Երևան, 2007, էջ 361:

⁵⁷ **Togan Z.**, Umumi Türk Tarihine Giriş, Ankara, 1946, s. 197 (հղումը տե՛ս՝ **Ջուլալյան Մ.**, Հայոց պատմության խեղաթուրումը արդի թուրք պատմագրության մեջ (հին և միջին դարեր), Երևան, 1995, էջ 104):

բնակչության մեծամասնությունը շարունակում էին մնալ գյուղացիները⁵⁸: Նման պարագայում անհրաժեշտ է դիտարկել այն հնարավորությունները, որոնցով ավանդական (մինչարդյունաբերական) վերարտադրության պայմաններում, ինչը բնորոշ էր ուշմիջնադարյան Հայաստանին, կարող էր փոփոխությունների ենթարկվել բնակչության թվի աճի դինամիկան: Նախևառաջ պետք է նշել, որ բնական ռեսուրսների քանակի և տեղաբաշխման, հողային ռեսուրսների և դրանց տնտեսական կարգավիճակի կայունությունը հանգեցնում են նրան, որ ավանդական վերարտադրության պայմաններում բնակչության թիվը պարզ վերարտադրություն է գրանցում: Հակառակն է լինում այն ժամանակ, երբ արտադրության (արհեստագործական կամ գյուղատնտեսական) կտրուկ աճ է գրանցվում, ավելանում է աշխատանքի պահանջարկը, հետևաբար աճում են աշխատատեղերը, և բնակչության զգալի աճ է լինում: Բնակչության թվի կտրուկ նվազման պատճառ կարող էր լինել համաճարակը, օրինակ՝ ժանտախտը: Եվրոպայի ժողովրդագրական զարգացման ուշմիջնադարյան և նոր դարերի վաղ շրջանը դիտարկելիս աչք են զարնում բնակչության տեղաբաշխման միտումների հետևյալ տարբերությունները. Հոլանդիայի հողային ռեսուրսների կայունության պատճառով բնակչության թիվը չնչին աճ է գրանցել, իսկ Արևելյան Եվրոպայում՝ Վիսլայից մինչև Ուրալյան լեռներ, բնակչությունը քառապատկվել է, քանի որ յուրացվել են գյուղատնտեսական նոր տարածքներ⁵⁹:

Հայաստանի տարածքում երկրագործական նոր հողահանդակների յուրացման հնարավորությունները սահմանափակ էին, քանի որ երկրագործական աշխատանքների համար պի-

⁵⁸ Տե՛ս **Зуляян М.**, Армения в первой половине XVI в., Москва, 1971, էջ 34:

⁵⁹ Տե՛ս **Бачи М.**, նշվ. աշխ., էջ 8-9:

տանի հողերի (դաշտերի) գերակշիռ մեծամասնությունը հարյուրամյակներ և նույնիսկ հազարամյակներ շարունակ յուրացված էին, ուստի բնակչության շատ կտրուկ աճ դժվար էր պատկերացնել: Նման պայմաններում գյուղատնտեսական աշխատանքների հաճախակի խաթարումն ու գյուղատնտեսական արտադրանքի կրճատումը, ինչպես նաև առևտրի՝ առնվազն տեղային սահմանափակումները, որոնք անխուսափելի էին պատերազմների պատճառով, կարող էին հանգեցնել բնակչության նվազման: Այս համատեքստում տեղին է Իռլանդիայի օրինակը, որի բնակչության թվի կրկնակի նվազման պատճառը 19-րդ դարում արդյունաբերացման նախօրյակին գյուղատնտեսության թույլ համակարգի վրա բնակչության մեծ թվի գերբեռնումն էր: Այսպիսով, ռեսուրսների ծավալի անփոփոխ լինելը և որոշակի շրջաբաժանումը հանգեցնում են գյուղական բնակչության թվի կայունության, իսկ նոր ռեսուրսների ստեղծումը (հողերի յուրացում, արդյունաբերական զարգացում, առևտրի ընդլայնում) նպաստում է բնակչության թվի արագ աճին: Համաճարակներն ու սպառողական մեծ բեռը շրջակա միջավայրի վրա առաջ են բերում ժողովրդագրական ճգնաժամեր: Ընդ որում՝ միջավայրի, կյանքի պայմանների և սոցիալական կառուցվածքի առանձնահատկությունները կարող են ապահովել բնակչության թվի երկարատև աճ կամ ընդհակառակը⁶⁰:

Հատկանշական է, որ, ըստ Ի. Պետրուշևսկու, 16-րդ դարում Արևելյան Հայաստանում դեռևս պահպանվել էր երկրագործ գյուղական համայնքների կայունությունը⁶¹: Էլ ավելի կարևոր է ընտանիքի ավանդական մոդելի պահպանումը: Սակայն երկարաժամկետ գործընթացներն ապահովող գործոնների կող-

⁶⁰ Տե՛ս **Бачи М.**, նշվ. աշխ., էջ 9:

⁶¹ Տե՛ս **Петрушевский И.**, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв., Ленинград, 1949, էջ 73:

քին առկա են նաև ժողովրդագրական փոփոխությունները սահմանափակող գործոններ՝ տարածքը և ազատ հողերի առկայությունը, սննդամթերքի արտադրությունը և սննդի ռեժիմը, համաճարակային իրավիճակը⁶², որոնք ավելի արագ կարող են փոփոխվել: Բնական պայմաններում այս գործոնները դանդաղ են փոխվում, սակայն ռազմաքաղաքական իրավիճակը և ժողովրդագրական քաղաքականությունը կարող են կտրուկ փոփոխություններ բերել կոնկրետ տարածքի բնակչության, երբեմն՝ կոնկրետ էթնիկական հանրության ժողովրդագրական համակարգի բաղադրիչների՝ ամուսնության, ծնելիության, մահացության, մոբիլության և միգրացիայի վրա: Այստեղ ավելորդ չի լինի նշել, որ Արևմտյան Հայաստանում հայերի շրջանում ծնելիության գործակիցը շարունակել է բարձր լինել անգամ Օսմանյան կայսրության տիրապետության պայմաններում, քանի որ երկարատև աճ ապահովող գործոններից մեկի՝ սոցիալական կառուցվածքի տեսանկյունից անփոփոխ է մնացել նահապետական ընտանիքը, սակայն գյուղատնտեսության զարգացման ցածր տեմպերը և հետևաբար ռեսուրսների ծավալի ցածր աճը ծնելիության բարձր տեմպերի պահպանման պայմաններում հանգեցրել են արդեն 19-րդ դարում բնակչության թվի աճի դանդաղեցման միայն արտագաղթի հաշվին: Փաստորեն, ժողովրդագրական համակարգի բաղադրիչներից լուրջ փոփոխության է ենթարկվել միայն միգրացիան, որը պայմանավորել է նաև բնակչության խտության տեղային փոփոխություններ, իսկ մյուս բաղադրիչներից ամուսնությունը և ծնելիությունը լուրջ փոփոխություններ չեն կրել ավանդական ընտանիքի և ռեսուրսների կայունության շնորհիվ:

Ծնելիության մակարդակի մասին պատկերացում կազմելու համար փորձել ենք հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ

⁶² Տե՛ս **Бачи М.**, նշվ. աշխ., էջ 10, 12:

րից դուրս բերել ընտանիքի անդամների թիվը: 16-րդ դարի հիշատակարաններում թվարկումը հաճախ անորոշ կամ անկանոն է, օրինակ՝ 1575 թ. Արցախի Վարանդա գավառում գրված մի հիշատակարանում Հովհաննես գրիչը հիշատակում է «զիւր ծնաւոյնսն և զիւր զաւակսն»⁶³: Նման պայմաններում հաշվարկի համար 2013-2016 թթ. դիտարկել ենք 16-րդ դարում ընդօրինակված ձեռագրերի հիշատակարաններ Սողքից, Սանահնից, Համշենից, Թոխատից, Գավառից (խաչքար), Կեղիից, Վարազավանքից, Արճեշի Ասպիսնակ գյուղից, Հաքյարիի Գավառի գավառակի Կարպելա գյուղից, Խլաթից, Ոստանից, Վանից, Մոկսի Բոլենց գյուղից և այլ բնակավայրերից: Դրանցում ներկայացված են ընտանիքի՝ համապատասխանաբար 7⁶⁴, 10⁶⁵, 7⁶⁶, 9⁶⁷, 6⁶⁸, 6⁶⁹, 9 (2 ընտանիք)⁷⁰, 9 (2 ընտանիք) և 7⁷¹, 8⁷², 8⁷³, 7⁷⁴, 8⁷⁵, 8 և 4⁷⁶, 6⁷⁷ և 8⁷⁸ անդամ: Միջին գործակիցը ստացվում է շուրջ 7.6:

⁶³ ՄՄ, ձեռ. № 4375, էջ 122բ:

⁶⁴ Տե՛ս «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Վրաստանի կենտրոնական պատմական արխիվի», կազմեց՝ Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 4, Երևան, 1958, էջ 384-385:

⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 387:

⁶⁶ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրեր Հյուսիսային Ամերիկայում», կազմեց՝ Զ. Արզումանյան, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 11, Երևան, 1973, էջ 385-387:

⁶⁷ Տե՛ս **Ուլուբաբյան Բ.**, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975, էջ 349-353:

⁶⁸ Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պր. IV, էջ 108:

⁶⁹ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 246:

⁷⁰ Տե՛ս «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», հ. Ե, № 1524, էջ 303:

⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, № 1624, սյ. 677-678:

⁷² Տե՛ս «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», հ. Ը, № 2605, սյ. 677-678:

⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, № 2665, սյ. 1038:

⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, № 2670, սյ. 1060:

⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, № 2671, սյ. 1064:

⁷⁶ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. № 5520, էջ 280ա-բ:

⁷⁷ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. № 4216, էջ 308բ-309ա:

2016-2020 թթ. շարունակել ենք տվյալների դուրսբերումը ձեռագրերի հիշատակարաններից: 1539 թ. հիշատակարանում գրիչ Գաբրիել դպիրը նկարագրում է ձեռագրի պատվիրատու Ստեփաննոսի ընտանիքը՝ թվարկելով ծնողներին, կնոջը և 4 որդիներին⁷⁹: Քանի որ նրա քույրերի և եղբայրների մասին հիշատակություն չկա, հետևաբար կարելի է ստանալ միայն նրա ընտանիքի անդամների թիվը՝ 6: 1575 թ. Խլաթի Սողած գյուղում գրված հիշատակարանում Կարապետ գրիչը հիշատակում է ձեռագրի ստացող Մարտիրոս արեղայի ծնողներին և 3 եղբայրներին⁸⁰, հետևաբար արեղայի ծնողների մոնոգամ ընտանիքը կազմված է եղել առնվազն 6 անդամներից, քանի որ իգական անդամները կարող էին թվարկված չլինել⁸¹: Նույն պատկերն է 1566 թ. Վանի Ուրանց գյուղում ձեռագրի ստացողներից Տեր Կարապետի պարագայում՝ 6 (7) անձինք, ծնողներ և 3 եղբայրներ, բայց այն տարբերությամբ, որ հիշատակվում է հանգուցյալ մորից հետո հոր երկրորդ կինը⁸²: 1596 թ. հիշատակարանում թվարկված են մի գյուղապետի գերդաստանի 3 ընտանիքներ՝ համապատասխանաբար 5, 7 և 5 անդամներով⁸³: Շատ հաճախ են հանդիպում իշխանական ծագմամբ «պարոններ»-ի և նրանցից հոգևոր դասը համալրած «պարոնտերեր»-ի հիշատակությունները, օրինակ՝ 1552 թ. մի հիշատակարանում պարոնտեր Մելիքսեթ արքեպիսկոպոսի եղբայր պարոն Մելիք բեկի ավագ

⁷⁸ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 159:

⁷⁹ Տե՛ս «Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան», էջ 157:

⁸⁰ Տե՛ս «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հ. Ա, էջ 401:

⁸¹ Հաճախ կանայք կանոնավոր կերպով թվարկված են (տե՛ս օրինակ՝ 1538 թ. Գլակավանքում գրված Շարակնոցի հիշատակարանում՝ «Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հ. Դ, ս. 159-160):

⁸² Տե՛ս «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հ. Գ, էջ 140:

⁸³ Տե՛ս «Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի», հ. Ա, էջ 358-359:

որդի Մելիք Շահնագարը և ընտանիքի ոչ միայն արական, այլև նույնիսկ իգական սեռին պատկանող մյուս անդամները կրում են «պարոն» տիտղոսը⁸⁴: Այստեղ էլ թվարկված 2 ընտանիքներում կան 4 և 9 (1-ը՝ հիշատակման պահին հանգուցյալ էր) անձինք⁸⁵: Նույն մոտեցմամբ դուրս ենք բերել ընտանիքների անդամների թվի վերաբերյալ հետևյալ տվյալները. 1520-ական թթ. Վասպուրականի Արծակի (Առջակի) վանք՝ 6, 10⁸⁶, 1566 թ. Մելիտենե (Մալաթիա)՝ 4, 4⁸⁷, 1580 թ. Սեբաստիա՝ 5, 4⁸⁸, 1587 թ. Պատագրկուս վանք՝ 6⁸⁹, 1589 թ. Խիզան՝ 6, 5, 3, 6, 6, 4, 5⁹⁰: Այս տվյալները որոշ չափով նվազեցնում են մեր կողմից կատարված նախընթաց հաշվարկների արդյունքը: Բոլոր տվյալների ընդհանուր համադրությամբ ստանում ենք 6.54 գործակիցը, սակայն միջին քառակուսային շեղումը մոտ է 1-ի, ինչը տրամաբանական է նաև երբեմն ոչ կանոնավոր թվարկումների պատճառով, հետևաբար շարունակում ենք ընդունելի համարել մեր նախընթաց հաշվարկի արդյունքը՝ 7.5-7.6-ի սահմաններում:

Շատ հաճախ հանդիպում են դեպքեր, երբ ընտանիքի անդամները չեն թվարկվում, օրինակ՝ 1597 թ. հիշատակարանում Ղազար կրոնավորն ընդհանրապես չի թվարկում ընտանիքի անդամներին⁹¹, իսկ 1588 թ. հիշատակարանում գրիչ Սամուել

⁸⁴ Տե՛ս «Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Երոպայի մասնաւոր հաւաքումներո», հ. Ա, էջ 10-11:

⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸⁶ Տե՛ս «Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հ. Բ, ս. 383:

⁸⁷ Տե՛ս «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հ. Ժ, էջ 87:

⁸⁸ Տե՛ս «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հ. Թ, էջ 192-193:

⁸⁹ Տե՛ս «Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հ. Ը, ս. 663-668:

⁹⁰ Տե՛ս «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հ. Զ, էջ 492-493:

⁹¹ Տե՛ս «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հ. Դ, էջ 132-133:

սարկավագը միայն հանգուցյալ մորն է մատնանշում⁹²: Նույն օրինակով 1543 թ. Խիզանում գրված «Մաշտոց» ծիսարանի հիշատակարանում նշված են միայն պատվիրատու Տեր Ներսեսի ծնողները⁹³, իսկ 1572 թ. մեկ այլ խիզանցու⁹⁴ և նույն 16-րդ դարում Կարապետ Բաղիշեցի գրչի⁹⁵ ընտանիքների պարագայում թվարկում ընդհանրապես չկա: Ծնողների հիշատակմամբ բավարարվելու միտումը նկատելի է բազմաթիվ հիշատակարաններում. 1551 թ. Ավետարանի հիշատակարանում գրիչ Հովհաննես երեցը թվարկում է միայն ծնողներին⁹⁶, իսկ 1592 և 1593 թթ. Երզնկայի Ս. Երրորդության եկեղեցում գրված հիշատակարաններում գրիչ Մինաս երեցը նշում է ոչ միայն ծնողներին, այլև՝ ուսուցչին⁹⁷: 1577 թ. մի հիշատակարանում Վարդան գրիչը նշում է, որ նորոգել է ձեռագիր մատյանն ի հիշատակ խոջա Զաքարին «և իւր ծնօղացն և իւր ամէն մերձաւորացն»⁹⁸: Նմանատիպ ընդհանրական հիշատակություն է տեղ գտել Սեբաստիայի Մանճլիս գյուղում 1569 թ. գրված մի հիշատակարանում, որում գրիչ Հովհաննես երեցը թվարկման մեջ սահմանափակվում «եւ զծնաւղսն իմ, եւ զեղբարս և զորդիս եւ զիրիցակիսն զգառնուկն» ձևակերպմամբ⁹⁹: 1584 թ. Գլակավանքում գրված հիշատակարանում նույն միտումը նկատվում է ձեռագիրը փրկագնելու նպա-

⁹² Տե՛ս «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հ. Ե, էջ 95:

⁹³ Տե՛ս «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հ. Ե, էջ 215-216:

⁹⁴ Տե՛ս «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հ. Ը, էջ 171:

⁹⁵ Տե՛ս «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հ. Ե, ս. 567-568:

⁹⁶ Տե՛ս «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հ. Ա, ս. 534:

⁹⁷ Տե՛ս «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հ. Գ, ս. 422-424, 426:

⁹⁸ «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի եւ Անթիլիասի ու մասնաւորաց», հ. Բ, էջ 91:

⁹⁹ Տե՛ս «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հ. ԺԱ, էջ 384:

տակը նկարագրելիս՝ ազատել է «յիշատակ Տէր Անանիային եւ իւր ո(ր)դոցն Տէր Ազարիային եւ այլոցն»¹⁰⁰: Փաստորեն, թվարկումն անավարտ է: 1523 թ. Վանում գրված հիշատակարանում էլ թվարկման հստակ մոտեցում նկատելի չէ. Ջաքարիա գրիչը հիշատակում է միայն ծնողներին և սարկավագ որդուն¹⁰¹:

Ժողովրդագրական իմաստով հետաքրքիր է հեղինակների կամ գրիչների կողմից անձնապես իրենց առնչվող տեղեկությունների շարադրումը: Այսպես, Անդրեաս ժամանակագիրը հաղորդում է, որ իր եղբայրներից մեկը մահացել է 14 տարեկանում, իսկ ինքն էլ ծնվել է 1541 թ.¹⁰², ամուսնացել 20 տարեկանում և որդի ունեցել 22 տարեկանում, ով մահացել է 1579 թ.¹⁰³՝ 16 տարեկանում, իսկ մինչ այդ 1569 թ. մահացել է 4 տարին դեռ չբոլորած դուստրը, և ծնվել է ևս մեկ որդի, որը մահացել է 1585 թ.¹⁰³: Նա 2 որդիներ է ունեցել նաև 39 և 43 տարեկանում, ևս մեկ դուստր՝ 46 տարեկանում¹⁰⁴: Այսպիսով, գրիչը 6 զավակ է ունեցել, որոնցից 3-ը բավականին վաղ են մահացել, բայց նա շարունակել է զավակներ ունենալ անգամ բավականին պատկառելի տարիքում: Սա նշանակում է, որ ծնելիության մակարդակը շարունակում էր զգալիորեն բարձր լինել, սակայն բարձր էր նաև մահացության գործակիցը, որն առանձնակիորեն արտահայտվում էր մանուկ և պատանի տարիքային խմբերում: Մանկամահացության բարձր մակարդակին նպաստում էին առողջապահության ոչ բավարար պայմանները և համաճարակները:

¹⁰⁰ «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հ. 2, ս. 53-54:

¹⁰¹ Տե՛ս «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հ. Բ, էջ 34:

¹⁰² Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 157:

¹⁰³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 158, 159:

¹⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 159:

Այսպիսով, 16-րդ դարի սկզբին Հայաստանում ռազմաքաղաքական իրադրության պայմաններում տեղի ունեցող ժողովրդագրական գործընթացների վրա ազդող գործոններն էին մի կողմից՝ կյանքի վատթարացող պայմանները և միաժամանակ ամուր ներէթնիկ սոցիալական կառուցվածքը, մյուս կողմից՝ տարածքի յուրացվածության բարձր աստիճանը (ազատ հողերի սակավությունը), սննդամթերքի արտադրության խաթարումները (պատերազմական իրավիճակի պատճառով երկրագործական աշխատանքներն ընդմիջվում էին, իսկ անասունների թալանը սովորական բնույթ էր կրում) և հաճախ կրկնվող համաճարակները (հատկապես՝ ժանտախտը):

Թուրք-պարսկական պատերազմական գործողությունների ընթացքում սովորական բնույթ էին կրում տարբեր բնակավայրերի ավերածությունները և թալանը, որոնք, փաստորեն, խաթարում էին սննդի արտադրության ցիկլի բնականոն ընթացքը: Օսմանյան կայսրության ամրապնդման գրավականներից էր նորանվաճ հողերում տեղաբնիկների զանգվածային բռնագաղթը (սյուրգյունը) և թյուրքական տարրի բնակեցումը, որի առաջին օրինակներն ի հայտ են եկել դեռևս Օրհան Ա-ի (1326-1362) ժամանակներում¹⁰⁵: Սեֆյանների կողմից Հայաստանի նվաճման, այնուհետև հատկապես թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակ Հայաստանից հարյուրհազարավոր հայեր գերեվարման են ենթարկվել, որոնց մի մասը վերաբնակեցվել է, մյուս մասը՝ ստրկության վաճառվել¹⁰⁶: Նմանօրինակ քաղաքականության հետևանքները տեսնելու համար ստորև ներայացնում ենք

¹⁰⁵ Տե՛ս **Շաքարյան Ա.**, Բռնագաղթն ու մանկահավաքը որպես Օսմանյան կայսրությունում ժողովրդագրական վերադասավորման միջոցներ, «Մերձավոր Արևելք», հ. II, Երևան, 2005, էջ 59-62:

¹⁰⁶ Տե՛ս **Խառատյան Ա.**, Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը (XV-XVII դարեր), Երևան, 2007, էջ 331:

պատերազմական գործողությունների ժամանակ այն իրադարձությունները, որոնք ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն արտադրվել են ժողովրդագրական գործընթացների համատեքստում:

Հակոբ Կարնեցու «ժամանակագրության» (17-րդ դար) համաձայն՝ 1501 թ. Սեֆյան շահ Իսմայիլ Ա-ն (1501-1524) «առաքեաց զօրս բազումս երկիրս Հայոց՝ գերեաց. աներեաց և ասպատակեաց բազում գիւղք և գաւառք»՝ հասնելով մինչև Խաղտյաց (Բաբերդի) գավառ¹⁰⁷: Դեպքերին ժամանակակից կամախեցի Վրթանես գրիչը նույն իրադարձությունների առիթով 1501 թ. գրում է, որ Սեֆյանների ասպատակությունների պատճառով իր գավառակիցների հետ ստիպված է եղել հեռանալ հայրենի հողից¹⁰⁸: Մեկ այլ սկզբնաղբյուրի համաձայն՝ 1501 թ. Սեֆյանների ներխուժման արդյունքում Երզնկայից մեծ թվով հայեր փախել են դեպի արևմուտք¹⁰⁹: 1504 թ. Սանահնում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում խոսվում է Սեֆյանների նորահաստատ տիրապետության խիստ հարկապահանջության պատճառով վանքի հոգևոր սպասավոր Խաչատուր քահանայի սպանության և տեղի հայության՝ դեպի հյուսիս՝ «ընդ իշխանութին Վրաց» փախուստի մասին¹¹⁰: Փաստորեն, Սեֆյանների նվաճողական գործողություններն արտագաղթի պատճառ են դարձել: Գուգարքում քանիցս հանդիպում են պատերազմում զոհվածների մասին վիմագիր տեղեկություններ, ինչպես օրինակ՝ Սանահնի գավթի 1506 թ. տապանաքարի արձանագրությունը, որտեղ նշվում է հոր և երկու որդիների մահը «ի պատերազմի»¹¹¹:

¹⁰⁷ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 239:

¹⁰⁸ Տե՛ս **Зулалян М.**, Армения в первой половине XVI в., էջ 62:

¹⁰⁹ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 130:

¹¹⁰ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրեր Հյուսիսային Ամերիկայում», էջ 387-389:

¹¹¹ Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պր. IX, էջ 48:

Իրադարձությունները հետաքրքիր ընթացք էին ստանում Վանա լճի ավազանում, որտեղ Սեֆյան բանակը բախվեց քրդական ցեղախմբերի հետ: 1501 թ. Քաջբերունիքում (Արճեշում) նկարագրվող դեպքերի մասին ժամանակակից Բարսեղ Արճիշեցին նշում է, որ քաղաքի բնակչությունը քրիստոնյաներ են, որոնք օտար նվաճողների ծանր հարկապահանջության պատճառով ընտանիքներով 3 ամսով հեռացել են Վան, Ոստան, Արծկե և Բաղեշ¹¹²: 1501 թ. Բաղեշի քրդերը գրավել են Արծկեն և այրել ու ավերել նորաշեն տները¹¹³: Այս գործողությունների պատճառով 1502 թ. հայ բնակչությունը մի քանի ամսով փախուստի է դիմել Արճեշից: Այս բախումներն ուղեկցվել են նաև հայ բնակչության պարենամթերքի թալանով, օրինակ՝ Արճակ լճից հարավ-արևելք գտնվող Սևանի բերդի քրդերը 1503 թ. Արճեշը թալանել և 1210 բեռ հաց են տարել¹¹⁴: Սեֆյանները շուտով անցել են պատասխան գործողությունների, եկել Արճեշի գավառ, հայերից բռնի կերպով ծանր հարկեր հավաքել, «յելանելն բազում կին և հարսն գերի վերուցին»՝ գերեվարելով 400 պատանի և 1000 տավար¹¹⁵: Նման գործողություններն սկսում են սովորական բնույթ կրել: 1504 թ. Տարոնի դաշտում գտնվող քրդական և թուրքական 500 ձիավորներ ներխուժել են Քաջբերունիք և տարել Արճեշի ու գյուղերի բոլոր անասունները¹¹⁶:

Սեֆյանները կարճ ժամանակով կարողացան նվաճել ամբողջ Հայաստանը, սակայն 1514 թ. Չալդրանի ճակատամարտում Սեֆյաններին պարտության մատնելուց հետո սուլթան Սե-

¹¹² Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 127:

¹¹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 130:

¹¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 127:

¹¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 127-128:

¹¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 128:

լիմ Ա Ահեղը (1512-1520) 1515 թ. գրավում է Կամախը¹¹⁷, 1516 թ.՝ Ամիղը, և Հայաստանի զգալի մասն անցնում է Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ: 1510-ական թթ. երկրորդ կեսին և 1520-ական թթ. Հայաստանի տարածքում հարաբերական անդորր է տիրել, մեծածավալ ռազմական բախումներ չեն հիշատակվում, սակայն իրավիճակը փոխվում է 1530-ական թթ.: 1530 թ. ձեռագրի մի հիշատակարանում ասվում է, որ Արծկեից մինչև Թավրիզ մեծ վրդովման պատճառով «մեք լուեալ փախըստական եղաք և յաշխարհէ յաշխարհ շրջեցաք»¹¹⁸: Դեպքերին ժամանակակից Հովհաննես Արճիշեցու (16-րդ դար) տարեգրության համաձայն՝ 1531-1532 թթ. պարսից շահի դեմ ապստամբած և Օսմանյան կայսրության կողմն անցած Թավրիզի բեկլարբեկ Ուլամայի գործողությունների արդյունքում Բաղեշի քուրդ ամիրա Շարաֆը դիմում է պարսից շահին և ապաստանում նրա մոտ, իսկ շահը շարժվում է Բաղեշ, Մուշ և Խլաթ՝ 1533 թ. գերեվարելով Խլաթի բնակչության մի մասը¹¹⁹: Ուլամայի զորքերը Ամյուկ գավառի Այուր գյուղում «գերի արարին շատ հայ ու տաճկով ի ձեռն անկաւ»¹²⁰: Հեղինակը հետո ներկայացնում է, որ լուրեր տարածվեցին, թե Ուլաման պետք է արշավեր Բերկրիի և Արճեշի բնակչությանը գերելու, և ինքն ու տեղի մնացյալ ժողովուրդը կարճ ժամանակով տեղափոխվել և ամրացել են Հերիձորում (Զարիշատ) և Ալադաղում (Ծաղկանց լեռներ), «և Աստուած խնայեաց զքրիստոնեայքն»¹²¹:

1531-1535 թթ. պարսից բանակը ռազմակալում է Վանի նահանգը, ավերում ու կրակի մատնում Վանը, Ոստանը, Արճ-

¹¹⁷ Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, էջ 428, 438:

¹¹⁸ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 232:

¹¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 227-228:

¹²⁰ Նույն տեղում:

¹²¹ Նույն տեղում:

կեն: Ժամանակակից հեղինակներն այս իրադարձություններն անվանել են «Վանի աղետ»¹²²: Հովհաննես Արճիշեցին գրում է, որ շահական բանակը 1533 թ. Վանը Ուլամայից գրավելիս 300 մարդու է սրի քաշել, այնուհետև «հեծեալքն ցուրեալ ի չորս դիմաց աւերեցին և անմարդաբնակ արարին. զՎանայ երկիրն, զՈստանայ և զԱմկուն, և զինչ մարդ որ ի ձեռքն անկանէր այնչափ տանջէին... և սաստկացաւ պատուհասն, որև զիրաշալի վանօրայքն և զեկեղեցիքն քակեցին...»¹²³: Հեղինակն այնուհետև ներկայացնում է, որ շահ Թահմասպ Ա-ն (1524-1576) Ամիրաբեկին հանձնարարել է Վանի բերդից իջած մարդկանց Մահմտանք (Խոշաք) տանել, իսկ հաջորդ օրը իջածներին սրի են քաշել¹²⁴: Գաղթի ճանապարհին՝ Վարազա լեռան ստորոտին, սաստիկ ձնաբուք է սկսվել, և 600 մարդ զոհ է գնացել ցրտին: Տեղ հասածները ևս մահացել են, օրինակ՝ Մահմտանքի մեկ գյուղում 80 վանեցի է մահացել: Ռազմական գործողությունների, սովի և ծարավի պատճառով Վան քաղաքում և նրա շրջակայքում 15 հազար մարդ է վախճանվել¹²⁵: Հեղինակը նույնիսկ թվարկում է զոհվածների անուններ, այդ թվում՝ իր հորաքրոջը, որ հարևան 20 ընտանիքների հետ բերդն է բարձրացել, և նրանցից որևէ մեկը ողջ չի մնացել¹²⁶: Վանում ընդօրինակված ձեռագրի մի հիշատակարանում ևս ասվում է, որ 1534 թ. «սպանին բազում քրիստոնեայս և զոմանս գերի վարեցին», զոհվեց 15 հազար մարդ¹²⁷: Նույն թվականի մեկ այլ հիշատակարանում 4 ամսվա կտրվածքով բերված է զոհերի՝ 16 հազար թիվը¹²⁸: Ըստ

¹²² Տե՛ս «Հայոց պատմություն», հ. II, գ. II, էջ 626:

¹²³ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 229:

¹²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 229-230:

¹²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 230:

¹²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 231:

¹²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 233:

¹²⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

Վ. Բայբուրդյանի՝ Թահմասպ Ա-ն Պարսկաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև «մեռյալ տարածություն» ստեղծելու նպատակով բռնի տեղահանության էր ենթարկում սահմանամերձ շրջանների հայ բնակչությանը՝ վերաբնակեցնելով նրանց իր պետության ներքին շրջաններում¹²⁹:

Հովհաննես Արճիշեցու վկայությունները ցույց են տալիս, որ Վանի նահանգում հետագայում ևս հաճախ է ներքին միգրացիան մեծ ծավալներ ընդունել, մասնավորապես՝ երբ օսմանյան բանակը վերստին մտել է բերդ ու նորից որոշել թողնել այն, հայ բնակչության մի մասը գնացել է Մոկս, «և եկեալ շահն ի Վան, և տեսաւ զբերդն անմարդաբնակ և զքաղաքն աւերեալ...»¹³⁰: Ավելի առաջ շարժվելով՝ տեղեկանում է, որ օսմանյան բանակը նորից է ընդառաջ գալիս, «զԱրճիշու բերդի թուանգչիքն հաներ ու զժողովուրդն սուրգուն արեր մինչև յԱրծկէ»¹³¹: Հետաքրքիր է, որ մատենագիրը նշում է, թե Վանի Իբրահիմ փաշան, քաղաք վերադառնալով, «դարձեալ քրիստոնէութիւն արար էր օրինեալ փաշէն ու զամէն ազատ արար, որ եկին յաշխարհն իւրեանց»¹³²: Շահն այդ ժամանակ թալանել է Արծկեից հյուսիս ընկած Սարուսուն (Սարըսու) գավառը, ինչպես նաև Խլաթը, Մուշը, Ոստանը¹³³: Հովհաննես Արճիշեցու վկայությունները կարևոր են նրանով, որ այստեղ հստակ նկատելի է Վանի նահանգի հայության՝ Մոկքում ապաստանելու միտումը, ինչը նկատելի է հաջորդող տասնամյակներում և 17-րդ դարում ևս: Հենց սրանով են պայմանավորված քննարկվող ժամանակաշրջանում հայության գեր-

¹²⁹ Տե՛ս **Բայբուրդյան Վ.**, Իրանի հայ համայնքը. արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, 2013, էջ 17-18:

¹³⁰ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 231:

¹³¹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹³² Նույն տեղում:

¹³³ Տե՛ս նույն տեղում:

կենտրոնացումը և ձեռագրական ահռելի ժառանգության առկայությունը Մոկքում:

1533-1535 թթ. Հայաստանի տարածքում թուրք-պարսկական պատերազմական գործողությունների ընթացքում օսմանյան մեծ վեզիր Իբրահիմ փաշայի գլխավորած բանակի կողմից Երևանի, Նախիջևանի և Արցախի տարածքում իրականացված բնակչության թալանը, ինչպես նաև գեղանի աղջիկների և անգամ տղաների գերեվարումն առանձին գլխով նկարագրված է թուրք հեղինակ Իբրահիմ Փեչևհի երկում¹³⁴:

1536-1543 թթ. թուրք-պարսկական ճակատում հարաբերական անդորր է տիրել, և Արևմտյան Հայաստանում Օսմանյան կայսրությունն անցել է իր վարչամեքենայի ամրապնդմանը: 1540 թ. Օսմանյան կայսրությունը Էրզրումի նահանգում աշխարհագիր է անցկացրել, կազմվել են դավթարներ, կանուն-նամեններ, և վերջնականապես անցում է կատարվել օսմանյան կառավարման համակարգին ու հողատիրությանը¹³⁵:

Հայկական սկզբնաղբյուրներում քանիցս հիշատակվում է 1548 թ. շահ Թահմասպ Ա-ի կողմից Արևմտյան Հայաստանի ուղղությամբ ավերիչ արշավանքի մասին: Այսպես, 1548 թ. շահը, ի պատասխան օսմանյան բանակի՝ Թավրիզ արշավանքին, ավերածության ենթարկեց Խնուսը (2 անգամ), Բասենը, Էրզրումը, Կեղին (Քղին), Դերջանը, Բաբերդը, Երզնկան, Սպերը, Բիթլիսը¹³⁶: 1548 թ. Վանի պաշարման ժամանակ, ըստ Էվլիյա Չելե-

¹³⁴ Տե՛ս **Փափազյան Ա.**, Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին (XVI-XVIII դդ.), «ՊԲՀ», 1992, թ. 1, էջ 106; «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Ա, էջ 34:

¹³⁵ Տե՛ս **Сванидзе М.**, Первый поход Сулеймана I против Ирана 1533-1535 гг. и создание Эрзурумского пашалыка, «Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ», հ. V, Երևան, 2008, էջ 35-36:

¹³⁶ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 474; «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 136, 144, 145, 171-172; հ. 2, էջ 266-267, 355, 393, 518: Նշվածներից միայն մեկ

բիի, սովից և ծարավից բազմաթիվ զոհեր են եղել¹³⁷: Թուրք պատմագիր Սուլաք Ջադեն 1549-1550 թթ. պատերազմական գործողությունները նկարագրելիս նշում է, որ ամեն անգամ երբ օսմանյան զորքերը նահանջում էին, Թահմասպ Ա-ն «հարձակվում էր սահմանամերձ շրջանի բնակիչների ու ոռայանների վրա և մոտակա բերդերի էմիրներից վրեժխնդիր լինում», ինչպես արեցին Խլաթում և Արճեշում¹³⁸: Հատկանշական է, որ Քյաթիբ Չելեբին Խլաթը 1549 թ. Թահմասպ Ա-ի կողմից ավերումից հետո որպես գյուղաքաղաք է ներկայացնում, որն անգամ շուրջ մեկ հարյուրամյակ անց նախկին մեծությանը չէր հասել¹³⁹:

Ներսես Վարազեցի գրիչը ներկայացնում է, որ 1548-1549 թթ. պատերազմական գործողությունների ժամանակ օսմանյան բանակը ևս այրել է Վանի գյուղերն ու քաղաքները, այնուհետև բերդի շինարարության և զորքի պարենավորման կարիքներին ծառայեցրել տեղի հայ բնակչությանը¹⁴⁰: Այդուհանդերձ, 1550 թ. Թահմասպ Ա-ն գրավել է Վանը, Արարատյան կուսակալությունը, Էրզրումի նահանգը, հասել Երզնկա ու շատ հայերի գերեվարել¹⁴¹: Շուտով պարսկական բանակն ասպատակել է նաև Չըլդրի (Ախալցխայի) նահանգը: 1551 թ. մի հիշատակարանում ախալցխացի Ամիրխանը պատմում է ձեռագրի՝ պարսկական աս-

տեղում է հիշատակվում Բիթլիսը (տե՛ս նույն տեղում, հ. 1, էջ 171-172): Լ. Խանլարյանն Առաքել Դավրիժեցու երկում ԾԶ գլխի աղբյուրներից է համարում Վարդան Բաղիշեցու ժամանակագրությունը, սակայն Ամիրաս Երզնկացուն է (տե՛ս «Անարժան Ամիրաս է[ր]զնկաց[ի]ոյ արարեալ է ժող[ո]ւածոյ» (այսուհետ՝ **Ամիրաս Երզնկացի**), ՄՄ, ձեռ. № 10200, էջ 766-776) վերագրում տեքստի հիմնական մասի հեղինակ լինելը (տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 535):

¹³⁷ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 232:

¹³⁸ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 144:

¹³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32-33:

¹⁴⁰ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. № 6273, էջ 438-440 (հղումը տե՛ս **Ջուլայյան Մ.**, Հայոց պատմության խեղաթյուրումը արդի թուրք պատմագրության մեջ, էջ 118):

¹⁴¹ Տե՛ս **Առաքելեան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 24:

պատակիչ արշավանքի ժամանակ գերեվարվելու և իր կողմից փրկագնվելու մասին¹⁴²: Դեպքերին ժամանակակից մեկ այլ գրիչ վկայում է, որ 1552 թ. շահ Թահմասպը «պաշարեաց զծովն բուր՝ զՎասպուրականն և զԴրշտունիքն, զԲաղէշ և զՏարօնն, զԽլաթ և զԲզնունիքն, զՔաջբերունին և զՏարբերունին, զԽընուս, մինչ ի Յարզըռում, զԱղբակ և զՄահմուտանք...: Զբնակութիւն տեղոյն այնոցիկ քանդեցին, աւերեցին և հըմնայատակ արարին...: ...Եւ գնացեալ ոմն ի Հոռմաց տունն և ոմն ի Քուրդուստունն, ոմն ի Թուրքատան և ոմն ի Գուրջըստուն: Եւ մնաց երկիրն այն հոպանացեալ և անբնակ ի մարդկանէ **տարի մի բոլոր** (ընդգծումը մերն է – Մ.Մ.): ...Եւ մեք միաբանաւ ընդ բազմացն փախուցեալ և ազատեցաք... և եկեալ Վերին Գեղամայ ղարիպ և ատարական. և հասաք շրջագայութեամբ ի յաստուածապահ յամուրն Ծար»¹⁴³: Փաստորեն, նմանօրինակ արշավանքները հանգեցրել են ոչ միայն Հայաստանից տարբեր ուղղություններով արտագաղթի, այլև ներքին միգրացիայի՝ դեպի Հայաստանի՝ հարաբերականորեն ապահով վայրեր, ինչպիսին շատ հաճախ հանդիսացել է հայ մելիքական իշխանության ներքո գտնվող Ծարը: Ուշագրավ է նաև, որ ներքին միգրացիան, ըստ այս հիշատակարանի և վերը քննարկված այլ օրինակների, հաճախ կրել է ժամանակավոր բնույթ: Հիշատակվում են ներքին միգրացիայի այլ օրինակներ ևս: Ըստ Նորատուսի Ս. Աստվածածին եկեղեցու արձանագրության՝ Գեղարքունիքի մելիքական 4 ընտանիքներից մեկը՝ Մելիք-Ազարյանները, այդտեղ են հաստատվել 16-րդ դարի կեսերին՝ տեղափոխվելով Գանձակ (Քյո-

¹⁴² Տե՛ս «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», հ. Ա, № 158:

¹⁴³ ՄՄ, ձեռ. № 6282, էջ 625ա-բ (հղումը տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 275):

սամահմատ) գյուղից¹⁴⁴: Գյուղամիջում կան 1550 և 1553 թթ. թվագրվող ջուղայեցի ընտանիքի խաչքարեր¹⁴⁵, որոնք դաշտային հատվածներից լեռնային տեղանքում ընտանիքներով պատասպարումների լուռ վկաներն են: Հետաքրքիր է Սիսիանի Անգեղակոթ գյուղում 1549 թ. մի վիմագիր արձանագրություն, որտեղ ասվում է 4 եղբայրների կողմից իրենց հոր տապանաքարի կանգնեցման մասին՝ նշելով, որ գյուղը 7 տարի ավերակ վիճակում է եղել¹⁴⁶: Այստեղ փաստվում է ռազմական գործողությունների տարածումը նույնիսկ լեռնային այս շրջանում:

Սեֆյանների ռազմարշավները և «մեռյալ տարածության» ստեղծման քաղաքականությունը շարունակվել է նաև 1553 թ.: Այդ տարի Իգնատիոս գրիչը հաղորդում է, որ Թահմասպ Ա-ն 3 տարի անընդմեջ ամայացրել է Քաջբերունիքը (Արճեշը) և Վանա լճի շրջակայքը, կոտորել բնակիչներին¹⁴⁷: Ժամանակակից հեղինակի հավաստմամբ՝ 1553 թ. շահը Կապանից մինչև Սիս բոլոր քրիստոնյաներին փախուստի է մատնել՝ սպանելով Արճեշի միաբաններին, կտրելով Խլաթի և Արծկեի այգիները, այրելով Տարոնի արտերը և Բասենը¹⁴⁸:

Օսմանյան կայսրությունը պատասխան գործողությունների է դիմել 1554 թ.: Նրանք գրավել են Արարատյան դաշտը, Նախիջևանը և Սյունիքը: Թուրք պատմիչ Փեչևին նշում է, որ 1554 թ. Շորագյալում (Շիրակում) թուրքերը հիմնովին կործանել ու ավերել են բարեշեն գյուղերը, ապա նույնն արել Երևանում և Նախիջևանում՝ ամայացնելով քաղաքներն ու գյուղերը¹⁴⁹: Թուրք

¹⁴⁴ Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պր. IV, էջ 11, 15:

¹⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 23-24:

¹⁴⁶ Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պր. II, էջ 120:

¹⁴⁷ Տե՛ս **Зулалян М.**, Армения в первой половине XVI в., էջ 81:

¹⁴⁸ Տե՛ս «Ժամանակագրություն (XI-XVIII դդ.)», տպագր. պատրաստեց՝ Ն. Պողարյան, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 9, Երևան, 1969, էջ 275:

¹⁴⁹ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Ա, էջ 33:

հեղինակի տեղեկությունները հաստատվում են նաև հայկական սկզբնաղբյուրներով, ընդ որում՝ ասվում է, որ 1554 թ. սուլթան Սուլեյման Ա-ն (1520-1566) Սեֆյանների դեմ արշավանքի ժամանակ այրեց Նախիջևանը և ավերեց «բազում գաւառս ի հայոց»¹⁵⁰, ինչպես նաև «զՅերևան և զՆախչուան զամենայն գերի բերին»¹⁵¹: Փեչևհին օսմանյան բանակի վայրագությունների ու երիտասարդների զանգվածային գերեվարման մասին հպարտորեն պատմում է. «Հաղթական բանակի սարսափից քաղաքներն ու գյուղերը, տներն ու բնակավայրերն այն աստիճան ամայացել, ավերվել և բուերի ու ագռավների բնակավայրեր էին դարձել, որ տեսնողին սարսափ էին պատճառում»¹⁵²:

Այսպիսով, 1548-1554 թթ. ռազմական գործողությունների անմիջական հետևանքը դարձան Բարձր Հայքի, Տուրուբերանի, Վասպուրականի, Արարատյան դաշտի, Շիրակի, Սյունիքի, Նախիջևանի և հայկական այլ տարածքների ցանքատարածությունների մեծ մասի ոչնչացումն ու բնակչության սնանկացումը¹⁵³: Սա էլ իր հերթին նպաստում էր տեղաբնիկ բնակչության շրջանում ժողովրդագրական ճգնաժամի առաջացմանը: Առանձնակի բարձր է եղել մահացության գործակիցը, ինչն ապացուցվում է ոչ միայն մատենագրական տեղեկություններով, այլև հնագիտական նյութերով: Ուսումնասիրելով Արևելյան Հայաստանի մի քանի շրջաններում (ՀՀ Սյունիքի, Վայոց ձորի, Գեղարքունիքի, Լոռու և Տավուշի մարզերում, ԼՂՀ-ում և Գանձակ-Գարդմանում) 16-րդ դարի՝ միայն հստակ թվագրում ունեցող շուրջ 540 տա-

¹⁵⁰ «Ժամանակագրություն (XI-XVIII դդ.)», էջ 277:

¹⁵¹ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 157: Ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ 1554 թ. սուլթանը բազում գերիներ է տարել Նախիջևանից. «...նստաւ ի Նախչուան զՍահաթն աւերեաց, և զբազում գերիս արար» (**Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 474: Հմմտ. «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 144, 145):

¹⁵² «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Ա, էջ 33:

¹⁵³ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. IV, Երևան, 1972, էջ 84:

պանագրերն ու խաչքար-մահարձանների վիմագրերը՝ հաշվարկի միջոցով դուրս ենք բերել ուշագրավ վիճակագրություն: Ըստ այդմ՝ մեր կողմից հաշվարկված 540 թվակիր տապանաքարերից և խաչքար-մահարձաններից 88-ը 1548-1554 թթ. են թվագրվում՝ վերաբերելով շուրջ 100 անձի¹⁵⁴: Փաստորեն, ստացված թիվն ընդհանուրի մեջ ավելի քան 16 % է կազմում, ինչը ցույց է տալիս մահացության գործակցի՝ ակնհայտորեն բարձր լինելու փաստը:

1555 թ. մայիսի 29-ին կնքված Ամասիայի հաշտության պայմանագրով Հայաստանը բաժանվեց Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև¹⁵⁵: Պայմանագրով Կարսի շրջանը չեզոք գոտի էր դառնում երկու տերությունների միջև: Այդ գոտու սահմաններն արևելքում հասնում էին մինչև Ախուրյան գետ, հարավում՝ Հայկական պար լեռնաշղթա (Կաղզվանի շրջանում), հյուսիսում՝ Կարսի սարահարթի հյուսիսային եզրամաս (Չըլդըր լճից հարավ՝ Ջարիշատի շրջանում), արևմուտքում՝ Կարմիր Փորակի լեռներ¹⁵⁶: Չեզոք գոտու ստեղծումը կատարյալ արհավիրք էր Կարսի շրջանի տեղաբնիկ հայ բնակչության համար, քանի որ տարածքը պետք է ամայացվեր ու անմարդա-

¹⁵⁴ Հաշվարկի համար դիտարկված վիմագրերը տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պր. II, էջ 120, 121, 122, 124; պր. III, էջ 17-19, 163, 178-179, 185, 186-190, 204-205; պր. IV, էջ 23-24, 52-63, 65, 80-82, 85-86, 90-91, 94-95, 98-100, 107, 113-115, 118, 130, 131-134, 137-141, 171-173, 178, 179-181, 192-193, 200, 206-207, 210-213, 215-220, 231-233, 236-241, 244-247, 248-250, 254-259, 269-275, 285, 294-295, 305-307, 309-310, 319-325, 329-332, 351-352, 356-359, 361, 364-367, 372-374; պր. V, էջ 95-96, 159, 220, 222, 233-237, 243, 244, 246; պր. IX, էջ 47-48, 221, 223, 296-297, 320-321, 323-328, 444-445:

¹⁵⁵ Օսմանյան կայսրության համար պայմանագրի կարևորության մասին տե՛ս **Vercellin G.**, *Solimano il Magnifico*, Firenze: Giunti Dossier, 1997, էջ 14:

¹⁵⁶ Տե՛ս **Բաղայան Գ.**, Հայաստանը 16-րդ դ.: Պարսկա-օսմանյան պատերազմները (քարտեզ):

բնակ դարձվեր¹⁵⁷: Վրացական սկզբնաղբյուրներում ներկայացված է Կարսի ավերումը և օսմանահպատակների մի մասի կոտորածն ու մյուս մասի վերաբնակեցումը Կարսից Թահմասպ Ա-ի որդի Միրզա-Իսմայիլի կողմից¹⁵⁸:

Ամասիայի պայմանագիրը շուրջ երկու տասնամյակ Հայաստանին հարաբերական անդորր բերեց, ինչը խաթարվեց 1570-ական թթ. երկրորդ կեսին: 1576 թ. Կարսը 58 օրում վերակառուցվել է, ընդ որում՝ բեյլերբեյի պալատը կառուցել են հայերը, իսկ պարիսպներից ներս հիմնվել են նաև բնակելի տներ¹⁵⁹, և 1577 թ. սուլթան Մուրադ Գ-ն (1574-1595) պատերազմ է հայտարարել Սեֆյաններին¹⁶⁰: Թուրք պատմագիր Սելանիկի Մուստաֆա էֆենդիի (16-րդ դարի երկրորդ կես - 17-րդ դար) տարեգրության համաձայն՝ 1578 թ. էրզրումի պարսպից դուրս բնակվող «ռայաները» (հայերը – Մ.Մ.) հանձն առան նոր պարսպի շինարարությունը, քանի որ իրենց տները պարսպից դուրս էին գտնվում և ապահովված չէին Սեֆյանների հնարավոր հարձակումից¹⁶¹: Փաստորեն, օգտագործվել է հայ բնակչության աշխատուժը: Խլաթում ընդօրինակված ձեռագրի մի հիշատակարա-

¹⁵⁷ Տե՛ս **Բայբուրյան Վ.**, Օսմանյան կայսրության պատմություն, Երևան, 2011, էջ 228; **Նաջարյան Հ.**, Թուրք-իրանական հարաբերությունները..., էջ 111; **Ջուլայան Մ.**, Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., էջ 45; **Նույնի**, Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, էջ 120-121:

¹⁵⁸ Տե՛ս «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», կազմեց՝ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, հ. Բ (ԺԳ-ԺԸ դդ.), Երևան, 1936, էջ 136: Դրանից առաջ Միրզա-Իսմայիլի կողմից Կարսի և էրզրումի նահանգներում կատարված բռնությունների մասին տե՛ս **Ջուլայան Մ.**, Թուրք-պարսկական պատերազմները Հայաստանի տերիտորիայի վրա և նրանց հետևանքները (1500-1555 թթ.), «ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1959, թ. 3, էջ 58: Հատկանշական է, որ 13-րդ դարում Կարսի բնակչության թիվն անցել է 50 հազարից (տե՛ս **Հակոբյան Թ.**, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Երևան, 1987, էջ 167):

¹⁵⁹ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 119, հ. Գ, էջ 116:

¹⁶⁰ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 159:

¹⁶¹ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 119:

նում ներկայացվում է, թե ինչպես Մուստաֆա Լալա փաշան Բասենի դաշտում ժողովում է շրջակայքի տասնյակ հազարավոր հայերի ու վերաշինում Կարսը, և երբ ավարտեցին շինարարությունը, «ասպատակեալ գնացին դէպ յարևելս՝ ի յերկիրն Կարմիր գլխոյ մինչ զքսան ասուր ճանապարհն անելի ի Կարսս, Յերեան, ի Շրուան և մինչ ի թագաւորական մեծ քաղաքն Տփղիս (իմա՝ Տփղիս – Մ.Մ.): Զայս ամենայն քաղաքս և գաւառս անմարդաբնակ արարին և զմեծ աթոռն սք. Էջմիածին ցիր և ցան արարին՝ զկաթողիկոսն և զմիաբանքն. և յասուր միում գնացեալ ի վերայ Երևան քաղաքին և բերին գերի ոգիք ԻԴԴ (24 000) քահանայք և ռամիկք, կանայք և տղայք»¹⁶²:

Բռնագաղթի մասին տեղեկություններ հաղորդում են բազմաթիվ հեղինակներ, սակայն նրանց ներկայացրած թվական տվյալները տարբեր են: Այսպես, ժամանակագրություններից մեկում ներկայացվում է, որ օսմանյան զորքերը 1579 թ. «զԵրևան գերեցին ՌԼ (30000)»¹⁶³, իսկ մեկ այլ ժամանակագրի համաձայն՝ գերեցին Երևան քաղաքի և հարևան 18 գյուղերի բնակիչներին, և «ցուեցին զկին և զտղայ յամենայն աշխարհ»¹⁶⁴: Ըստ 16-րդ դարի մատենագիր Հովհաննես (Հովհաննիսիկ) Ծարեցու՝ 1579 թ. Մուրադ Գ սուլթանը Սեֆյանների դեմ ուղարկեց Լալա փաշային, ով եկավ «յերկիրն Արարատեան, և գերեաց ընդ Հայ և ընդ Տաճիկ՝ թուով ԿԴ (60 հազար – Մ.Մ.). և տարեալ խաղացոյց յերկիրն Հռոմոնց»¹⁶⁵: Ըստ 1579 թ. հիշատակարանի՝ Լալա

¹⁶² «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 251-252:

¹⁶³ Նույն տեղում, էջ 355:

¹⁶⁴ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 172:

¹⁶⁵ «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհին արարեալ Ծարեցի Յովհաննէս վարդապետին» (այսուհետ՝ **Հովհաննիսիկ Ծարեցի**), տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 457: Հմմտ. «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 241: Հովհաննիսիկ Ծարեցուն աղբյուրագետները երբեմն կոչում են Հովհաննես Ծարեցի (տե՛ս **Առաքել**

փաշան Նախիջևան քաղաքից և այլ գավառներից ավելի քան 40 հազար մարդ է գերել¹⁶⁶: Հատկանշական է, որ երբ 1579 թ. Անատոլիայի (Փոքր Ասիայի) բեյլերբեյի Ջաֆեր փաշան Կարսից շարժվում է «բարեշեն Երևանի երկիրը», Թոքմաք խանը թալանում ու հրկիզում է Երևանը և քաղաքից ու շրջակայքից գերի տանում 20 հազար մարդ (մեծ մասը՝ հայեր), որոնց ուղարկում է ստրկավաճառական շուկաներ¹⁶⁷: 1579 թ. Սեֆյան մեկ այլ հրամանատար Ջիյադ օղլին «Գենջե քաղաքի և նրա գյուղերում ու գավառներում ապրող բոլոր ռայաներին՝ իրենց բոլոր մթերքներով, հագուստներով և կենդանիներով քշում տանում է: Շատերին բարձրացնում է լեռները, իսկ մնացածին՝ իր զինվորների հետ միասին, քշում տանում է Արագ գետի եզերքը: Նրա նպատակն էր պահել և պաշտպանել ռայաներին»¹⁶⁸: Այս առնչությամբ հետաքրքրական է, որ ներկայիս Այգեհատ գյուղից արևելք՝ Քոբայրի վանքից 1 կմ հյուսիս, Իգահատ գյուղատեղը լքվել է 1579 թ. հետո, և այլևս նրա մասին որևէ հիշատակություն հետագայում չի պահպանվել¹⁶⁹: Օսմանյան արշավանքների ավարառությունից ու կոտորածից զերծ են մնացել միայն Ծարից արևմուտք ընկած գավառները, սակայն 1578-1580 թթ. սով է բռնկվել գավառի կենտրոն Մեծ Մագրայում, որտեղ կենտրոնացած մեծաթիվ բնակչությանը սնունդը չէր բավականացնում¹⁷⁰:

Ի մի բերելով 1579 թ. բռնագաղթի վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներում հիշատակվող թվերը՝ պետք է փաստել, որ 24 հա-

Դավրիժեցի, էջ 533, ծանոթ. 433; «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 235-255):

¹⁶⁶ Տե՛ս **Խառատյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 331:

¹⁶⁷ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 124: Հմմտ. **Danişmend I.**, *Izahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, 1950, III, էջ 44:

¹⁶⁸ «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 134:

¹⁶⁹ Տե՛ս «Դիվան հայ վիճագրության», պր. IX, էջ 339:

¹⁷⁰ Տե՛ս **Ուլուբաբյան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 400-402:

զար թիվը վերաբերում է Երևան քաղաքին, 30 հազարը՝ Երևանին և հարևան 18 գյուղերին, իսկ 60 հազարը՝ ամբողջ Արարատյան կուսակալությանը: Ընդ որում՝ այս վերջին թվին պետք է գումարել նաև մինչ այդ Արարատյան կուսակալությունից Թոքմաք խանի կողմից գերեվարված 20 հազար մարդկանց ու Լալա փաշայի կողմից Նախիջևանից բռնագաղթվածներին, և տեղահանվածների ընդհանուր թիվը կգերազանցի 100 հազարը: Սեբաստիայում 1580 թ. գրված մի հիշատակարանում Մուստաֆա փաշայի կողմից իրականացված բռնագաղթը նկարագրված է հետևյալ կերպ. «...գերեցուց զԵրեւան իւր երկրով, զԷջմիածին եւ շատ անթիւ եւ անհամար գերի տարան ի քրիստոնեա ազգէն, այր եւ կին, ծեր եւ երիտասարդ եւ կուսան, առհասարակ զամենեսին գերեցուցին...»¹⁷¹:

Հովհաննիսիկ Ծարեցին նկարագրում է 1579 թ. օսմանյան ավերիչ արշավանքի հետևանքները. «եղև սաստիկ և մեծ տարածամ մահ ի յԱտրպատական և յամենայն Աղուանս, և կոտորէր զբազումս յամենայն ազգաց»¹⁷²: Նման պայմաններում օսմանյան բանակը, ժողովելով «Ղայթաղ» կոչվող թաթարներին և «Լակզիքն» լեռնականներին (լեզգիներին) Դերբենտում, անցավ Կուր գետը, փախուստի մատնեց Գանձակում և Պարտավում իշխողներին, գերեց, շատերին սպանեց Գանձակի, Պարտավի, Չարաբերդի (Ջրաբերդի), Խաչենի, Վարանդայի, Դիզակի լեռներում և դաշտերում՝ Չարեք գետից մինչև Երասխ, և 4-5 օր հետո վերադարձավ իր զորակայանը¹⁷³: Նույն թվին ժանտախտից և կոտորածից բացի եղավ նաև սաստիկ սով, քանզի «ամենայն գաւառք Հայոց, որք ընդ իշխանութեամբ կարմրագլխոցն կային,

¹⁷¹ Տե՛ս «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հ. Թ, էջ 193:

¹⁷² **Հովհաննիսիկ Ծարեցի**, էջ 458-459: Հմմտ. «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 242:

¹⁷³ Տե՛ս **Հովհաննիսիկ Ծարեցի**, էջ 458-459:

քակեալք աւերեցան»։ Սոսկալի է Հովհաննես Ծարեցու նկարագրությունը սովի և դրա պատճառած թշվառության ու բարձր մահացության մասին։ Հաջորդ գարնանը հացի բերքը ոչնչացել էր, դիակները փողոցների այս կամ այն անկյունում թափված էին, անգամ տանուտերերի և մեծատունների որդիներին էին ուշ թաղում։ Եղան մարդակերության և գայլերի կողմից մարդկանց հոշոտման դեպքեր։ Սովը շարունակվեց 1579-1580 թթ., և «գթի մահուամբ և սովու և սրով մեռելոցն և գերելոցն բնաւ ոչ կարեմ ընդ թիւ բերել...»¹⁷⁴։

Օսմանյան զորքերը 1580 թ. հերթական անգամ ներխուժել են Արևելյան Հայաստան՝ Արցախ, Գեղարքունիք և Երևան՝ առանձնակի դաժանությամբ վարվելով Երևանի բնակչության հետ։ Քաղաքի հոյակերպ շինություններն ավերելուց հետո նրանք կուսակալությունից բռնագաղթեցրել են շուրջ 20 հազար կանանց և երեխաների¹⁷⁵։ 1580 թ. Օսման Յոզղեմիրի ասպատակությունների մասին ձեռագրի մի հիշատակարանում Իսրայել գրիչը հաղորդում է հետևյալը. «Երեկ ազգ մի կայր Ղայտաղ կու ասեն և գերեաց բազում տեղիս՝ Ղարայապաղն, Ղարաղաջն, Խաչէն, Վարանդայ մինչև Տիզակ... երեկ Քուրտն էառ Խոյ, Սալմաստ և Նախշվան և գերեցին և թալնեցին... վայ և եղուկ ազգիս Հայոց...»¹⁷⁶։ Իսրայել գրչի տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ քրդական ցեղերը դեռևս մշտապես չէին հաստատվել Խոյում և Սալմաստում, որոնք, այդուհանդերձ, դարձել էին նրանց ասպա-

¹⁷⁴ Հովհաննիսիկ Ծարեցի, էջ 460։

¹⁷⁵ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Ա, էջ 46-47։

¹⁷⁶ ՄՄ, ձեռ. № 4173, էջ 95ա (հղումը տե՛ս՝ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 252։ Հմմտ. **Ջուլայան Մ.**, Թուրք-պարսկական պատերազմները Հայաստանի տերիտորիայի վրա և նրանց հետևանքները (1555-1595 թթ.), «ՀՍՄԻ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1961, թ. 3, էջ 47)։

տակություններից հիմնական օջախներից մեկը, որտեղից էլ նրանք ներխուժում էին նաև Նախիջևան:

1580-ական թթ. ևս քանիցս հիշատակվում են հայ բնակչության բռնագաղթեր, իսկ պատերազմական գործողությունները տարբեր վայրերում հարուցել են հայ բնակչության զանգվածային տեղաշարժեր: Այսպես, Ա. Խառատյանը, չնշելով տեղեկության աղբյուրը, նշում է, որ 1581 թ. Արարատյան կուսակալությունից գերվել է ևս 240 հազար մարդ¹⁷⁷: 1582 թ. Գեղարքունիքը ևս ավերածության է ենթարկվել, մեկիք Հախնազարը ժողովրդի հետ հեռացել է Մազրայից, սակայն 1591 թ. վերադարձել է և հանձն առել գավառի վերաշինման գործը¹⁷⁸: 1583 թ. Երևանից ևս մեկ անգամ գերեվարություն է կազմակերպվել¹⁷⁹: 1584 թ. Բասենի Ծառս գյուղում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում Դավիթ գրիչը հայտնում է, որ ինքը փախել է Երևանից, երբ Ֆարհադ փաշան քաղաքի եկեղեցիների և տապանաքարերի հաշվին ու հայ աշխատուժով կառուցել է հզոր բերդը, «Թաջալ (իմա՝ թաթար – Մ.Մ.) ազգն արձակել ի վերայ քրիստոնեից ազգիս», և շատերը սպանվել ու շատերն էլ տարվել են գերության մինչև Գանձակ¹⁸⁰: Մեկ այլ հեղինակի մոտ կարդում ենք, որ 1584 թ. «...հասեալ ի մուտս Շարվանա և գերեաց զազգս Հալլկազանց եւթանասուն ԲՌ (72000) գերի տարան այր ու կին, ծեր և տղա, և այլ թին միայն հայրն գիտի, յետո այլ տարին (1585 թ. – Մ.Մ.) գերեցին Արարատան գաւառն ԿՌ (60000), և եղաւ սով սաստիկ մեծ և նուազեցաւ զթումս (զթիւս – Մ.Մ.)

¹⁷⁷ Տե՛ս **Խառատյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 331:

¹⁷⁸ Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պր. IV, էջ 63; **Բարխուդարյան Ա.**, Գեղարքունիքի մեյիքներն ու տանուտերերը ըստ Տաթևի վանքի մի փաստաթղթի, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 8, Երևան, 1967, էջ 211:

¹⁷⁹ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 159:

¹⁸⁰ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 252:

Հայոց...»¹⁸¹: Ուշագրավ է, որ 1580-ական թթ. առաջին կեսին իրանական ճակատում ռազմական հաջողություններից հետո Օսմանյան կայսրությունը մեծաթիվ կայազորներ է տեղակայել Հայաստանի և Վրաստանի ամրոցներում, օրինակ՝ 1585 թ. Երևանում տեղակայվել էր 5600 հոգանոց կայազոր՝ կայսրությունում մինչ այդ երբևէ ամենամեծ կայազորային թիվը որևէ բերդում¹⁸²:

1584-1585 թթ. դեպքերի առնչությամբ Բարսեղ Վարազեցու հիշատակարանում պատմվում է Օսման փաշայի զորքերի կողմից Էրզրումի նահանգում երիտասարդ աղջիկների և տղաների գերեվարման մասին: Ըստ նրա՝ Սինան փաշայի զորքերը Վանից նահանջելիս «բազում գիւղ և գաւառ անքնակ արարին. կար որ ի յիրեանց հարկատուացն գերի վարեցին և յՍտամպոլ հասուցին», իսկ նրանից հետո ժամանեց Ֆահրադ փաշան, և «Երևանայ աշխարհն, քաղաքն և երկիրն, և ամենայն շուրջագայ գաւառքն ի յանօրէն ազգացն Պարսից և Իսմայելացոց սրբաջինջ եղև ամենայն աշխարհս քրիստոնէից...»¹⁸³: Դավիթ եպիսկոպոսը Գեղամա գավառից Բասեն փախչելուց հետո 1587 թ. գրում է, որ Երևանի նախկին տեր Մահմադ խանը Ֆարհատ փաշայի արշավանքի ժամանակ «...եհան երկիրն ամէն անողորմաբար և տարաւ հետ իւրն, այնուհետև հսկա բազմությամբ հասավ Գեղամա երկիր...: Բազմումք փախան անդի և դարձան յետս և այլքն քշեցին մինչև Գանջայ...»¹⁸⁴: Չնայած թվարկված բռնագաղթերին և հայ բնակչության զանգվածային արտագաղ-

¹⁸¹ ՄՄ, ձեռ. № 9223 ԻԷ, էջ 1ա (հղումը տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 253): Հմմտ. **Հովհաննիսյան Ա.**, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 2, Երևան, 1959, էջ 64-65:

¹⁸² Տե՛ս “The Cambridge History of Turkey, Vol. 2: The Ottoman Empire as a World Power, 1453-1603”, New York: Cambridge University Press, 2013, էջ 301:

¹⁸³ «Դիան Հայոց պատմութեան», կազմեց՝ Գ. Աղանեանց, գ. Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 34-37:

¹⁸⁴ **Ալիշան Ղ.**, Այրարատ. Բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890, էջ 301:

թին, ըստ Ա. Մելքոնյանի, երկիրը շարունակում էր հիմնականում բնակեցված լինել տեղաբնիկ հայ տարրով¹⁸⁵: Եվ իսկապես, վերը ներկայացված դեպքերի մեծ մասում ինքնական զանգվածային միգրացիան նախևառաջ կրում էր ներքին բնույթ՝ հայրենիքի ոչ ապահով տեղանքից դեպի ավելի ապահով տարածք:

1583-1604 թթ. Արևելյան Հայաստանը (այդ թվում՝ Արարատյան կուսակալությունը և 1589 թվից նրա կազմ մտցված Նախիջևանը) գտնվել է Օսմանյան կայսրության կազմում¹⁸⁶: Առաքել Դավրիժեցին հաղորդում է, որ Օսմանյան կայսրությունը ծանր հարկապահանջություն և կրոնական սահմանափակումներ է իրականացրել Արևելյան Հայաստանում, ինչը 1586 թ. հանգեցրել է արտագաղթի նոր ալիքի ձևավորմանը. «...յագգէն Հայոց գնացին Սարուխան բէկն և իւր եղբայր Նազարն ի յՈսկանապատ գեղջէ. Օղլան քէշիշն և իւր եղբայր Ղալաբէկին ի Հաթերք գեղջէ: Ջալալ բէկն իւր եղբօր որդւովքն ի Խաչենոյ: Մէլիք Սուջումն ի Դիզակայ. Մելիք Փաշիկն ի Քօջիզ գեղջէ. Մելիք Բաբէն ի Բրետիս գեղջէ. Մելքիսէթ եպիսկոպոսն ի վերին Զականայ ի Մելիքատայ գեղջէ. Մելիք Հայկազն ի Քշտաղս երկրէն՝ ի Խանաձախ գեղջէ: Այլև չորս գեղ ի Դիզակայ երկրէն միահաղոյն չուեցին և գնացին յերկիրն Պարսից, և շահն բնակեցոյց զնոսա ի քաղաքն Սպահան: Այլև երեք մասն ի ժողովրդոց՝ Դաշտ կոչեցեալ տեղին՝ որ է ի գաւառին Գողթան՝ մերձ յԱգուլիս՝ գնացին յերկիրն Պարսից, և շահն զնոսա ևս բնակեցոյց ի քաղաքն Ասպահան: Եւ է պատճառ Դիզակեցոց և Դաշտեցոց գնալոյն՝ ծանր հարկապահանջութիւնն, կեղեքելն և կողոպտելն և կուռէ-

¹⁸⁵ Տե՛ս «Հայոց պատմություն», հ. II, գ. II, էջ 627:

¹⁸⁶ Տե՛ս **Փափազյան Հ.**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԶ դ.), էջ 32, 33:

ճուրհան առնելն, և անխնայ սպանանելն զքրիստոնեայսն»¹⁸⁷: Սովորական բնույթ էր ստացել բնակչության զանգվածային օգտագործումը զորքի պարենավորման և շինարարական աշխատանքներում: Մեհմեդ Գ սուլթանի գահակալության (1595-1603) առաջին տարում Ֆահրադ փաշայի փոխարեն վրաց արքա Սիմոն Ա-ի (1556-1569, 1578-1599) դեմ ուղարկված ներքինի Ջաֆարը Արարատյան դաշտում հսկայական զորք է հավաքել և պատվիրել հեռավոր գյուղերից ու քաղաքներից պարենամթերք բերել զորքի և ձիերի համար. «Այլ և թիւս քսան հազարաց արանց արկեալ ռամկաց Հայոց և տաճկաց ամենայն աշխարհաց ունելով ի ձեռս իրեանց որթուց և թիաց, տապարաց, և կացնաց, բահաց, և փայտատաց, բրիչ տանց հիմանց, այլ և խիստ էառ հարկս ի ժողովրդենէ արտաքոյ նոմոսաց իրեանց»¹⁸⁸:

Սովը, անասունների անկումը և մահտարածամը (ժանտախտը) պատերազմական գործողությունների անբաժան ուղեկիցներն էին: Ինչպես արդեն նշել ենք, Հովհաննես Ծարեցին ներկայացնում է 1579-1580 թթ. սոսկալի սովը և ժանտախտի համաճարակը Արևելյան Հայաստանում: Դիարբեքիի Շենքուշ (Շենքուշ) գյուղաքաղաքում 1586 թ. ընդօրինակված Շարակնոցի հիշատակարանում գրիչ Գասպար երեցը գանգատվում է իր ժամանակաշրջանից, «որ տիրեալ էր աշխարհիս սով սաստիկ...»¹⁸⁹: Սովի առաջացմանը նպաստում էին ոչ միայն թուրք-պարսկական ռազմական բախումները, այլև Օսմանյան կայսրության հարկային քաղաքականությունը և հատկապես դարավերջին բռնկված ջալալիական ելույթները: Սկզբնաղբյուրներում հի-

¹⁸⁷ **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 63-64: Զալալբեկ իշխանի և մյուս մելիքների գաղթի մասին տե՛ս նաև **Ալիշան Ղ.**, Արցախ, Երևան, 1993, էջ 67, 115:

¹⁸⁸ **Հովհաննիսիկ Ծարեցի**, էջ 464-465:

¹⁸⁹ «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», հ. Ե, № 1627, սյ. 686:

շատակվում են 1595 և 1598 թթ. անասունների խիստ անկումը¹⁹⁰, 1599 թ. մեծ երաշտը և սերմերի չորանալը¹⁹¹, իսկ 1600 թ. «եղև մեծ սով ընդ ամենայն երկիր և անկեալ լինէին դիակունք նոցա յամենայն անցս ճանապարհաց իբրև զտարափս կարկտի և ոչ ոք էր, որ թաղէր զնոսա, զի ամենեքեան յօժարեցան ուտել զանսուրբս և բազումք զմիս գազանաց: Ի սոյն ամի անկաւ տարածամ մահ»¹⁹²: Ըստ Գրիգոր Դարանաղու՝ 1600 թ. սովի ժամանակ Երզնկայի Շողա գյուղից Ենովք անունով մեկը Երզնկայից Էրզրում գնալու ճանապարհին սովից մահացած 300 մարդ է տեսել¹⁹³:

Էլ ավելի շատ են մահտարածամի մասին տեղեկությունները, սակայն, ի տարբերություն արևմտաեվրոպական սկզբնաղբյուրների, ցավոք, հայկական սկզբնաղբյուրները գոնե տեղային վիճակագրություն չեն ներկայացնում համաճարակի պատճառած զոհերի թվի վերաբերյալ: Ժանտախտի համաճարակ է հիշատակվում 1500, 1503, 1505, 1533, 1545, 1549, 1551, 1554, 1563, 1565, 1568, 1575-1576, 1579, 1581 թթ.¹⁹⁴: Բացի «մահտարածամ» եզրույթից, սկզբնաղբյուրներում ժանտախտի համաճա-

¹⁹⁰ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 271, 272, 278 (ծանոթ. 55); **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 476; **Սամուէլ Անեցի և շարունակողներ**, ժամանակագրութիւն. աշխ.՝ Կ. Մաթևոսյանի, Երևան, 2014, էջ 322; **Գրիգոր Դարանաղցի**, էջ 24, 50: Լ. Խանլարյանը կարծում է, որ երկուսն էլ նույն անասնամահն է, և տեղի է ունեցել 1595 թ. (տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 552, ծանոթ. 607):

¹⁹¹ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 356:

¹⁹² Նույն տեղում:

¹⁹³ Տե՛ս «Համառոտ բիբլիոգրաֆիա՝ Հայկական ՍՍԻ Մատենադարանի գրչագիր մանր ժամանակագրությունների», հրատ.՝ Ա. Աբրահամյան, «Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու», թ. 1, Երևան, 1941, էջ 214:

¹⁹⁴ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 146, 172, 194, հ. 2, էջ 355, 518; «Ժամանակագրություն (XI-XVIII դդ.)», էջ 273, 275, 278; **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 474, 475; **Սամուէլ Անեցի և շարունակողներ**, էջ 304; ՄՄ, ձեռ. № 4786, էջ 280բ; «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», հ. Ե, № 1624, սյ. 677; **Ուլուբաբյան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 409:

րակի համար հաճախ օգտագործվում են «մահ տարածեցաւ», «մահ եկն», «սաստիկ մահ եկաւ», «մահ տարածեցաւ յամենայն երկիր», «մահ, անապատ ի մարդկանէ» և նմանատիպ այլ ձևակերպումներ: Առանձին դեպքերում մատենագիրները ներկայացնում են համաճարակի որոշ մանրամասներ: 1533 թ. «մահտարածամ եղև ի վերայ աշխարհի և բազում մարդիկ խոցեցան ի հրեշտակացն Աստուծոյ և մեռան. քանի հայր և մայր անորդի եղան և անդուստր և քանի քոյր առանց եղբայր և եղբայր առանց քոյր մնացին. քանի քոյր ու եղբայր ի մէկ գիշերի մեռան. և ո՛վ կարէ պատմել զաղէտ և զկսկիծն ծնողացն և զընտանեացն. սիրելեացն և զբարեկամացն. բայց Աստուծոյ միայն է գիտելի...: Եւ յորժամ եղև այս պատուհասս՝ նա զայն աչօք տեսաք՝ որ ով որ փախաւ՝ ապրեցաւ...: ...ես մեղաւոր Յօհաննէս զայս դառն օրս աչոքս եմ տեսեր...»¹⁹⁵: 1549 թ. Սողբի Բարկիս (Բարկոյք) գյուղում արտագրված մի ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «...Եղև մահտարածամ և մեռան անթիւ տղայք, հենց որ կալոյ ժամանակին տղայ չկար որ զկամսն քշեր...»¹⁹⁶: Փաստորեն, ժանտախտը մեծ հարված էր հասցնում նաև գյուղատնտեսական աշխատանքներին՝ խանգարելով սննդամթերքի արտադրությանը:

Շատ հաճախ են հանդիպում մատենագրական այնպիսի տեղեկությունները, որոնք ցույց են տալիս մեկ ընտանիքի հաշվարկով մահտարածամի ահռելի ծավալները: Այսպես, Վարագավանքում 1551 թ. գրված մի հիշատակարանում ձեռագրի վանեցի ստացողի հարազատներից մեկի երկու որդիները «տարածամ մահուամբ [մեկն]եցան առ Քրիստոս...»¹⁹⁷: Համաճարակը

¹⁹⁵ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 228:

¹⁹⁶ ՄՄ, ձեռ. № 9222, հիշ. Ժ (հղումը տե՛ս **Ջուլյան Մ.**, Հայոց պատմության խեղաթյուրումը արդի թուրք պատմագրության մեջ, էջ 117):

¹⁹⁷ ՄՄ, ձեռ. № 5967, էջ 223ա:

սովորաբար ուղեկցվել է սովով: Գրիչ Հակոբ Հիսուսիին վերագրվող ժամանակագրության համաձայն՝ 1575 թ. սկսած 3 տարի սով եղավ, որից հետո ժանտախտը գումարվեց¹⁹⁸: Այս տեղեկությունը հաստատվում է նաև այլ աղբյուրներով, օրինակ՝ Արճեշի Ասպիսնակ գյուղում ընդօրինակված Շարակնոցի 1576 թ. հիշատակարանում ձեռագրի ստացող Ղուկաս քահանայի 5 որդիներից 3-ը «տարաժամ մահուամբ առ Քրիստոս փոխեցան»¹⁹⁹: Փաստորեն, առավել խոցելի խումբը մանուկներն էին: Սա հաստատվում է նաև այլ տեղեկություններով, օրինակ՝ 1581 թ. մի հիշատակարանում խոսվում է մահտարաժամից մի ընտանիքում բոլոր 4 մանկահասակ դուստրերի մահվան մասին²⁰⁰:

Ժանտախտի մասին մատենագրական տեղեկությունները քննության առնելիս հարկավոր է ուշադրություն դարձնել տապանագրերին ու խաչքար-մահարձանների վիմագրերին: Ճիշտ է, հնարավոր չէ առանց հնագիտական լրացուցիչ ուսումնասիրման զուտ վիմագրերով պարզել գերեզմաններում ամփոփված անձանց մահվան պատճառը, սակայն պատերազմական գործողությունների կողքին ժանտախտի համաճարակի և սովի մասին հիշատակումների տարիներին դիտարկվում է տապանաքարերի թվի կտրուկ աճ: Ինչպես արդեն նշել ենք, Արևելյան Հայաստանի մի քանի շրջաններում (<< Սյունիքի, Վայոց ձորի, Գեղարքունիքի, Լոռու և Տավուշի մարզերում, ԼՂՀ-ում և Գանձակ-Գարդմանում) հաշվարկել ենք 16-րդ դարի՝ միայն հստակ թվագրում ունեցող շուրջ 540 տապանագրեր ու խաչքար-մահարձանների վիմագրեր: Ժանտախտի և սովի մասին հիշատակումների մի քանի տարիների համար ստացվել է հետևյալ վիճակագրու-

¹⁹⁸ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 195-196:

¹⁹⁹ «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», հ. Ե, № 1624, սյ. 677:

²⁰⁰ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. № 4786, էջ 280բ:

թյունը. 1505 թ.՝ 8²⁰¹, 1549 թ.՝ 12²⁰², 1551 թ.՝ 40²⁰³, 1575 թ.՝ 11²⁰⁴, 1581 թ.՝ 18²⁰⁵: Այս տապանաքարերը հաշվարկված թվակիր հուշակոթողների մեջ կազմում են համապատասխանաբար 1.5, 2.2, 7.4, 2 և 3.3 %-ը:

Մահացության բարձր գործակցի մասին են վկայում ձեռագրերի հիշատակարաններում գրիչ-քահանաների կամ ստացողների հանգուցյալ կանանց մասին տեղեկությունները: Այսպես, Վանում 16-րդ դարում գրված հիշատակարանում թվարկված են ստացող Պողոսի հանգուցյալ կինը և ողջ կինը²⁰⁶: Նույն կերպ Մոկսի Բոլենց գյուղում 1579 թ. ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում թվարկվում են ստացող խոջա Խաղնադարի եղբոր հանգուցյալ և ողջ կանայք²⁰⁷: Սա, անշուշտ, պայմանավորված է նախևառաջ ծննդաբերությունների ժամանակ կանանց մահանալու մեծ հավանականությամբ:

Այսպիսով, 16-րդ դարում Հայաստանում Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան տերության միջև պատերազմների և դրանց միջև կարճատև դադարների պայմաններում տեղի ունեցող ժո-

²⁰¹ Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պր. III, էջ 112; պր. IV, էջ 28-29, 31-37, 42, 47-48, 98-100, 105, 106, 319-325:

²⁰² Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պր. II, էջ 120, 121, 122; պր. IV, էջ 80-82, 90-91, 98-100, 137-141, 248-250, 356-359; պր. V, էջ 220, 222:

²⁰³ Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պր. III, էջ 17-19, 163, 178-179, 185, 186-190; պր. IV, էջ 52-63, 65, 82, 98-100, 107, 113-115, 118, 130, 131-134, 171-173, 178, 192-193, 206-207, 236-241, 269-275, 285, 294-295, 305-307, 309-310, 319-325, 329-332, 351-352, 364-367; պր. V, էջ 95-96, 220, 222, 243; պր. IX, էջ 47-48, 221, 223, 323-328:

²⁰⁴ Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պր. II, էջ 56; պր. III, էջ 104, 200-202; պր. IV, էջ 85-86, 236-241, 269-275, 285, 364-367:

²⁰⁵ Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պր. II, էջ 76, 112; պր. IV, էջ 101, 205, 236-241, 281-283, 285; պր. V, էջ 164-168, 233-237; պր. IX, էջ 323-328:

²⁰⁶ Տե՛ս «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», հ. Ը, № 2671, սյ. 1064:

²⁰⁷ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. № 5520, էջ 280ա-բ:

ղվրդագրական գործընթացներին բնորոշ էին հաճախ կրկնվող բռնագաղթերը²⁰⁸, զանգվածային արտագաղթը, սննդամթերքի արտադրության տևական արգելակումները, համաճարակները (հատկապես՝ ժանտախտը), սովը: Տարածքի յուրացվածության բարձր աստիճանը թեև առաջին հայացքից բնակչության բնական աճը սահմանափակող գործոն էր, այդուհանդերձ յուրաքանչյուր բռնագաղթից կամ զանգվածային մահացությունից հետո ազատված հողերի վերաօգտագործման համար աշխատանքային ռեսուրսների անհրաժեշտությունը հայ բնակչության ամուր ներէթնիկ սոցիալական կառուցվածքի շնորհիվ հանգեցնում էր բնակչության թվի կտրուկ աճի: Հենց դրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ, չնայած 1579-1585 թթ. քանիցս կրկնված բռնագաղթերին, ընդամենը երկու տասնամյակ անց Արարատյան կուսակալությունում, որը շատ առատ էր հո-

²⁰⁸ Ա. Խառատյանն անհրաժեշտ է համարում տարբերակել բռնագաղթերն ու գերեվարությունները, մասնավորապես՝ բռնագաղթը բնակչության տեղահանումը և մայրաքաղաքում ու այլ քաղաքներում բնակեցումն էր՝ որպես հարկատու ռայա, իսկ գերիները տրվում էին զինվորականներին՝ որպես ռազմավար, որոնք կարող էին օգտագործվել կամ վաճառվել որպես ստրուկ: Ըստ Ա. Ալպոյաճյանի՝ Սելիմ Ա-ն և հաջորդ սուլթանները Կահիրեի շուկաներում մոտ 100 հազար հայ գերիների են վաճառել: Գերեվարվածների մի մասը համալրում էր մայրաքաղաքի հայ բնակչությունը (որպես արհեստավոր կամ շինարար), մի մասն էլ վաճառվում էր ստրկության կամ օգտագործվում բանակի բերդաշինական կարիքների համար (տե՛ս **Խառատյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 59-71): Հավելենք, որ 1520-1580-ական թթ. Օսմանյան կայսրության փոքրասիական հատվածի բնակչության թիվն ավելացել 66,5 %-ով (տե՛ս **Սահակյան Լ.**, Բարձր Հայքի..., էջ 49), ինչը կարող է բացատրվել ոչ թե Ֆ. Բրոդելի և Օ. Բարքանի կողմից առաջ քաշված «միջերկրածովյան ավազանի ժողովրդագրական պայթյուն»-ի տեսությամբ, այլ զանգվածային բռնագաղթերի քաղաքականությամբ, որի կարևոր թիրախներից մեկը Հայաստանն էր: Ի դեպ, ուսումնասիրողները համակարծիք են այն հարցում, որ Սուլեյման Ա-ի գահակալության վերջին շրջանում՝ 1560-ական թթ. կեսերին, Օսմանյան կայսրության բնակչության թիվը շուրջ 15 միլիոն էր (տե՛ս **Barbero Al.**, նշվ. աշխ., էջ 100-101; **Mansel Ph.**, Constantinopoli: Splendore e declino della capitale dell'Impero Ottomano 1453-1924, Milano: Oscar Mondadori, 1997, էջ 82-83; **Tüzün G.**, նշվ. աշխ., էջ 19):

ղային ռեսուրսներով, պարսից շահ Աբաս Ա-ի բռնագաղթի նախօրեին վերստին հայ բնակչության հոծ զանգված էր կենտրոնացած:

*

* *

16-րդ դարում Հայաստանի ժողովրդագրական գործընթացների վրա ազդել են ոչ միայն պատերազմական գործողությունները և դրանց հետևանքները, այլև բնական աղետներն ու բնակլիմայական պայմանների փոփոխությունները:

Հայկական լեռնաշխարհում աղետալի երկրաշարժերը հաճախ են եղել: Այդպիսիք տեղ են գտել նաև 16-րդ դարում: Մի քանի աղետալի երկրաշարժեր են հիշատակվում Երզնկայում: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ 1535 թ. Երզնկայում ուժեղ երկրաշարժի պատճառով ավերածություններ և անհայտ կորածներ են եղել²⁰⁹: 1576 թ. նոյեմբերի 5-ի գիշերը ևս երկրաշարժ է եղել Երզնկայում. 4 ամիս վերացրել են հետևանքները²¹⁰: 1584 թ. հունիսի 17-ին՝ ժամը 3-ին, Երզնկա «քաղաքն առհասարակ փլաւ», զոհվել է 15 հազար, հաշմված դարձել՝ 5 հազար հոգի²¹¹: 1543, 1574, 1575 և 1597 թթ. ուժեղ երկրաշարժեր են եղել Թոխատում²¹², 1578 թ.՝ Հասան-կալեում²¹³ և Մարզվանում²¹⁴, 1598 թ.՝ Ամասիայում²¹⁵:

Երկրաշարժերի մասին տեղեկությունների կողքին բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներում վկայված են նաև տեղումների հետ

²⁰⁹ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 239:

²¹⁰ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 267; **Սամուէլ Անեցի և շարունակողներ**, էջ 319:

²¹¹ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 173, հ. 2, էջ 268, 284; **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 475; **Սամուէլ Անեցի և շարունակողներ**, էջ 321-322; **Ամիրաս Երզնկացի**, էջ 387ա: Հմմտ. նույն տեղում, էջ 382բ:

²¹² Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 157, 158, 160:

²¹³ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 133:

²¹⁴ Տե՛ս **Սամուէլ Անեցի և շարունակողներ**, էջ 320:

²¹⁵ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 271, 272:

կապված անոմալիաներ: Այդպիսի մի օրինակ ներկայացված է 1547 թ., երբ Սեբաստիայում 30 օր շարունակ անձրև է տեղացել²¹⁶: Սեբաստիայում տարեկան տեղումները ներկայումս 445 մմ են, ընդ որում՝ ամառային ամիսներին տեղումների քանակը չնչին է²¹⁷, ուստի դժվար է պատկերացնել այդպիսի տեղանքում 30-օրյա անդադար անձրևներ: Տեղումնառատ է եղել նաև 1575 թ. «յամենայն տեղ հեղեղ ելաւ և շատ զեն արար»²¹⁸: Սրանց հակառակ 1569 թ. երաշտ է եղել, և «մարախն (մորեխն – Մ.Մ.) երեկ աշխարհս»²¹⁹: 1599 թ. մարտի 17-ին էլ Առաքել Դավրիժեցին դառնաշունչ «ձմեռ» է հիշատակում²²⁰: Այսօրինակ դիպվածների հիշատակումը մեզ ստիպում է ուսումնասիրել բնակլիմայական փոփոխությունների միտումները 16-րդ դարում: Երկրաբանական, դեմոգրոֆիկոնոլոգիական, մատենագրական և այլ ուսումնասիրությունների համադրությամբ պարզվել է, որ եթե 1315 թ. Հայաստանի հարավային և ծայր արևմտյան հատվածում նկատվել է նորմայից ցածր տեղումների քանակ, ապա 1540 թ. տեղումները նորմայից միայն մի փոքր են ցածր եղել, ընդ որում՝ երկու դեպքում էլ Հայաստանի մեծ մասում՝ Վանա լճի ավազանից արևելք և հյուսիս՝ մինչև Տայք ներառյալ, տեղումները նորմայից բարձր են եղել: Հյուսիսային Միջագետքում առաջին դեպքում տեղումները նորմայից ցածր են եղել, իսկ երկրորդ դեպքում՝ գրեթե նորմայի սահմաններում: Այս տվյալների կողքին առավել հետաքրքիր է 1616 թ. պատկերը՝ Վանա լճից հարավ և հարավ-արևելք տեղումները նորմայից բարձր են,

²¹⁶ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 171:

²¹⁷ Տե՛ս Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, տե՛ս՝ <http://www.dmi.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?m=SIVAS>, հասանելի էր՝ 28.01.2016:

²¹⁸ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 172:

²¹⁹ Նույն տեղում, էջ 146:

²²⁰ Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, էջ 476:

Արարատյան դաշտից մինչև Էրզրում՝ նորմալից միայն մի փոքր բարձր²²¹: Ուշմիջնադարյան Եվրոպայի տեղումների այս 3 քարտեզներում Հայաստանի տարածքի մասնակի ուսումնասիրությունը միայն միմյանցից կտրված 3 տարիներով է ներկայացված և, անշուշտ, չի կարող արտահայտել բնակլիմայական փոփոխությունների ընդհանուր պատկերը, սակայն 1550-1750 թթ. համեմատական քարտեզը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի մեծ մասում տեղումները նորմալից մի փոքր ավելի բարձր են եղել²²²:

Համադրելով Է. Քուքի և նրա շուրջ 40 գործընկերների հրատարակած աշխատանքի տվյալները մեր ունեցած մատենագրական տեղեկությունների ու միգրացիոն գործընթացների մասին հաղորդումների հետ՝ հանգում ենք հետևյալ եզրակացությանը: Տեղումների քանակի՝ նորմալից մի փոքր բարձր լինելը նպաստավոր գործոն էր գյուղատնտեսական աշխատանքների համար: Այն նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում ոչ միայն երկրագործության, այլ նաև անասնապահության համար, ուստի բնակլիմայական պայմանները կարող էին ապահովել սննդի արտադրության մեծ ծավալներ: Այս համատեքստում այնպիսի անոմալ երևույթները, ինչպիսիք 1547 և 1575 թթ. հեղեղներն էին ու 1569 թ. չորային եղանակը և մորեխների ակտիվությունը, կոնկրետ տարում պետք է բացասաբար ազդեին բերքի ստացման վրա՝ նպաստելով սովի առաջացմանը: Ինչ վերաբերում է Առաքել Դավրիժեցու կողմից 1599 թ. մարտի վերջին ցրտահարության հիշատակմանը, ապա ավանդական վերարտադրության պայմաններում գյուղատնտեսական աշխատանքներին այսօրինակ երևույթների կողմից հասցված վնասը պետք է հան-

²²¹ St' u **Cook Ed. et al.**, Old World megadroughts and pluvials during the Common Era, Science Adv., Nov. 6, 2015;1:e1500561, էջ 2-3 (ներբեռնվել է <http://advances.sciencemag.org/> կայքից, հասանելի էր՝ 25.01.2016):

²²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 4:

գեցներ սովի և մարդկային մեծ զոհերի, ինչպես 1740-1741 թթ. Իռլանդիայում բռնկված մեծ սովի պատճառը դարձավ 1740 թ. սկզբին երկարատև սուսկալի ցուրտը²²³: Եվ իսկապես, նախկինում միայն ջալալիական ելույթներով բացատրվող 1599-1600 թթ. սովը, որ հետևել էր Հայաստանում 1599 թ. մեծ երաշտին և սերմերի չորանալուն²²⁴, պետք է բացատրել նաև 1599 թ. ցուրտ ձմեռով և մարտյան ցրտահարությամբ:

Այսպիսով, 16-րդ դարում ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում կրել են ոչ միայն թուրք-պարսկական պատերազմների խիստ բացասական ազդեցությունը, այլև մերթընդմերթ ազդվել են բնական աղետներից (նախևառաջ՝ երկրաշարժերից) և բնակլիմայական պայմանների փոփոխություններից: Այդուհանդերձ, 16-րդ դարում ժողովրդագրական գործընթացներն ազդվել են նախևառաջ ռազմական գործողություններից, որոնք տասնամյակներ շարունակ հազարավոր մարդկային զոհեր են խլել հայ բնակչությունից, պատճառ դարձել զանգվածային գերեվարությունների ու բռնագաղթերի, սովի ու համաճարակի, ներքին միգրացիայի և մեծածավալ արտագաղթի, որոնք էլ, փաստորեն, ժողովրդագրական գործընթացների հիմնական առանձնահատկություններից են դարձել՝ պայմանավորելով նաև հայ բնակչության՝ մայրենի հողում նույն թվաքանակի սահմաններում մնալու կամ ցածր աճ ունենալու միտում: Վերջինիս զուգահեռ նախկինի համեմատ ավելի մեծ ծավալներ են սկսում ընդունել օտար էթնիկական ներթափանցումները Հայաստան և Հարավային Հայաստանի առանձին հատվածներում հաստատված օտար ցեղախմբերի մի մասի շարժը դեպի Հայաստանի կենտրոնական նահանգներ:

²²³ Տե՛ս **Cook Ed.**, նշվ. աշխ., էջ 2:

²²⁴ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 356:

1.2. Էթնոժողովրդագրական գործընթացները

1.2.1. Օտար էթնիկական ներթափանցումներն ու տեղաշարժերը

16-րդ դարում Հայաստանը ենթարկվել է օտար էթնիկական տարրերի ներթափանցման, ինչը, սակայն, չի կարողացել փոխել նրա հայեցի էթնոնկարագիրը²²⁵: Սեֆյան պետությունը խրախուսում էր շիա դավանանքի թյուրքական և քրդական քոչվոր մի քանի ցեղերի հաստատվելն Արևելյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում՝ փորձելով հենարան ստեղծել սուննի Օսմանյան կայսրության դեմ մղվող պայքարում²²⁶: Ներթափանցումների ծավալները պատկերացնելու համար հարկավոր է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքին, որ նույն հողը մի ցեղապետից որոշ ժամանակ անց անցնում էր մեկ այլ ցեղապետի ձեռքը, ինչը նշանակում է, որ ցեղապետերի տրամադրության տակ եղած մարդկանց թիվը չէր կարող շատ մեծ լինել: Այսպես, 16-րդ դարի առաջին տասնամյակում Արարատյան կուսակալությունում շարունակել են իշխել արդեն Սեֆյաններին հարած Սաադու ցեղի ամիրաները²²⁷:

1515 թ. Օսմանյան կայսրության հետ կնքած հաշտությունից հետո շահ Իսմայիլը կուսակալությունը խոշոր ավատի իրավունքով տվել է ղզլբաշական ռումլու մեծ ցեղի ամիրաներին, ինչի մասին են վկայում Հասան-բեկ Ռումլուի տեղեկությունները²²⁸: 16-րդ դարի առաջին կեսին Կարսը, Ջարիշատը, Մաղասբերդը, Բայազետը, Մակուն և Կաղզվանը որպես օլբա (ավատ) Սեֆյան-

²²⁵ Տե՛ս «Հայոց պատմություն», հ. II, գ. II, էջ 625:

²²⁶ Տե՛ս **Петрушевский И.**, նշվ. աշխ., էջ 89-91, 142:

²²⁷ Տե՛ս «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը», հ. II, Կալվաճագրեր, պ. Ա, կազմեց՝ Հ. Փափազյան, Երևան, 1968, վավ. 21, 23, 25, 27:

²²⁸ Տե՛ս **Փափազյան Հ.**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԶ դ.), էջ 26, 28:

ների կողմից փոփոխաբար տրվել են սաադլու, չմշկածագլու (չմշկածագցի), բայաթ, դունբուլի (դենբելի) և այլ ղզբաշական (թյուրքախոս) ու քուրդ ցեղերի²²⁹: Իսքանդար Մունշին 1552 թ. դեպի Էրզրում կատարվող պարսկական արշավանքի մասնակիցների թվում հիշատակում է Արարատյան կուսակալությունում իշխող Շահկուլի սուլթան Ութաջլուին, որը, փաստորեն, նշանակվել էր կուսակալությունում 1549 թ. Հուսեյնջան սուլթան Ռումլուի՝ Էրզրումի Իսքանդար փաշայից պարտություն կրելուց հետո²³⁰: Փաստորեն, իշխանությունը Արարատյան կուսակալությունում մի ցեղից անցել էր ղզբաշական մեկ այլ ցեղի: Հասանբեկ Ռումլուի, Իսքանդար Մունշիի և թուրք հեղինակ Սելանիկիի տեղեկությունների զուգադրմամբ ստացվում է, որ նորանշանակ «սուլթանին» ավելի քան երկու տասնամյակ անց հաջորդել է որդին՝ Մուհամմադի խան Թոխմախը²³¹: Իսքանդար Մունշին Թահմասպ Ա-ի գահակալության երկրորդ շրջանում տիրույթներ ունեցող 114 ամիրաների թվում ներկայացնում է նաև Արարատյան կուսակալությունում օլքաներ ունեցող տարբեր ցեղերի ամիրաների, օրինակ՝ Մուհամմադի խան Թոխմախիի օրոք Շորագյալի (Շիրակի) և ապա Ալաշկերտի կառավարիչն էր Կարախան Բայբուրդլուն, օլքաներ ունեին նաև քուրդ փագուկիները²³²: Այդուհանդերձ, Արևելյան Հայաստանում ժառանգական սեփականության նշված տարածքներն ամենևին էլ չվերածվեցին:

Ամենազանգվածային տեղաշարժերը տեղի ունեցան Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան և հարավային հատ-

²²⁹ Տե՛ս **Փափագյան Հ.**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԶ դ.), էջ 28:

²³⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

²³¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 29-30: Ի դեպ, Թոխմախ խանն իշխել է հարաբերական խաղաղության պայմաններում, և հենց նրա օրոք է կառուցվել ոռոգման զգալի հնարավորություններ տվող Թոխմախի լճակը Երևանի տարածքում:

²³² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 30:

վածներում, որոնք պայմանավորված էին քրդական ցեղերի հետ: Փաստորեն, 16-րդ դարում Հայաստանի բնակչության էթնոկրոնական կազմում որոշ փոփոխությունների առանցքը դարձան քրդական ցեղերի տեղաշարժերը դեպի Հայկական լեռնաշխարհի խորքերը: Ն. Ադոնցը Հայկական հարցի և Արևմտյան Հայաստանում քրդական գործոնի մասին իր մի քանի հոդվածներում («Թուրքիայի անդամահատումը», «Քրդերի ներթափանցումը Հայաստան», «Առաջավոր Ասիայի հիմնահարցի լուծման շուրջ» և այլն)²³³ նշում է, որ քրդական հետքը մինչ ուշ միջնադար Հայկական լեռնաշխարհում դեռևս զգալի չի եղել: Վ. Բայբուրդյանը հետևում է Ն. Ադոնցի այն տեսակետին, որ, բացառությամբ Վանի և Բաղեշի (Բիթլիսի) իշխող տների, մնացյալ քրդական տիրույթները Եփրատի և Տիգրիսի հովտում առաջացել են թուրք-պարսկական պատերազմների սկզբնական շրջանում՝ 16-րդ դարի սկզբին²³⁴: Միաժամանակ պետք է նկատել, որ հայ-քրդական առաջին առնչությունները վկայված են դրանից մի քանի հարյուրամյակ առաջ²³⁵: Քրդերը Մրվանյան հարստության ժամանակվանից (10-11-րդ դարեր) Միջագետքից շարժվել են հյուսիս, և 14-րդ դարում քրդական ցեղապետների մի մասը, մոնղոլների մոտ ծառայության անցնելով, Վանա լճի և Արևելյան Եփրատի ավազաններում հողային տիրույթներ է ստացել: 16-րդ

²³³ Տե՛ս **Ադոնց Ն.**, Երկեր, հ. 2, Երևան, 2012; **Նոյնի**, Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Երևան, 1989; **Adoniz N.**, Kurdish Intrusion into Armenia, “The new Armenia”, vol. 14 (1920), № 1, pp. 4-6.

²³⁴ Տե՛ս **Բայբուրդյան Վ.**, Օսմանյան կայսրության կողմից Արևմտյան Հայաստանի «քրդականացման» քաղաքականությունը, էջ 69:

²³⁵ Տե՛ս **Դալայան Տ.**, Հայ իշխանական տների հետքերը Հարավարևմտյան Հայաստանում (քրդական որոշ ցեղանունների և ցեղերի ծագման հարցի շուրջ), «ՊԲՀ», 2004, թ. 2, էջ 174-196: Քրդական վաղ տեղաշարժերի մասին տե՛ս **Փոլադյան Ա.**, Քրդերը և ռազմաքաղաքական անցքերը Ատրպատականում X դարի առաջին կեսին (ըստ արաբական աղբյուրների), «ՊԲՀ», 1984, թ. 2, էջ 87-92:

դարի կեսերին պորտուգալացի ճանապարհորդ Մ. Աֆոնսոն Հազոյում (Հարավային Սասունում) 500-600 բնակիչների մեջ մեծամասնություն կազմող հայ քրիստոնյաների կողքին հիշատակում է նաև մահմեդական քրդերին²³⁶: Շարաֆ-խանը Սասունի քրդական ցեղամիավորման իշխաններին կոչում է «Հազո» և սերած համարում երկու եղբայրներից, որոնք անջատվել են ոռժկի ցեղից²³⁷: Այս պատմությունը, ինչպես նկատել են Ս. Հարությունյանը և Հ. Բարթիկյանը, կրում է «Սասնա ծոեր»-ի կնիքը: Ըստ Էվլիյա Չելեբիի՝ Հազո բերդին տիրացել է Բիթլիսի Աբդալխանի նախնիներից մեկը Լենկ-Թեմուրի արշավանքների ժամանակաշրջանում, այնուհետև 1514 թ. այն շնորհվել է Բիթլիսի խանին՝ Դիարբեքիի նահանգի հյուքյումեթի կարգավիճակով²³⁸: Իսլաթն էլ «Սասնա ծոեր»-ի քրդական պատումներում հիշվում է որպես Հայաստանի մայրաքաղաք, ուստի քրդական ընկալման մեջ խոր արմատներ է գցել Շահ-Արմենների պետության անվանումը. չէ՞ որ այդ պետության կենտրոնը Իսլաթն էր:

Քրդական ցեղերի՝ Հայաստան ներթափանցման ամբողջական ուսումնասիրությունը, իհարկե, չի տեղավորվում մեր ուսումնասիրության սահմաններում, սակայն կարևոր է դրա որոշ դրվագների վերհանումը, որպեսզի հետագա ուսումնասիրության ընթացքում ընկալելի լինեն քրդական ցեղերի՝ Հայաստանի տարբեր տարածքներում տեղաբաշխման և ներքին տեղաշարժերի միտումները: Հայաստանի հարավարևմտյան գավառներում քրդական տարրի հաստատման ուսումնասիրման համար կարևոր են ոչ միայն հայկական, այլև արաբական սկզբնաղբյուրները, որոնց համադրմամբ պարզվում է, որ արդեն 14-րդ

²³⁶ Տե՛ս **Հարությունյան Ս., Բարթիկյան Հ.**, «Սասնա ծոերի» արձագանքները «Շարաֆ-Նամեում», «ՊԲՀ», 1975, թ. 2, էջ 97-99:

²³⁷ Տե՛ս **Դալայան Տ.**, նշվ. աշխ., էջ 195:

²³⁸ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 194:

դարում ձևավորվել են Բաղեշի (ռոժակի (ռոժկի, ռուժակի, ռուզիկի, պարսկ.՝ ռուզաքի) ցեղի), Վան-Ոստանի (շամոյան կամ հաքքարի ցեղի), ինչպես նաև ավելի փոքր՝ Խիզանի, Հազոյի, Ջերմուկի, Սպարկերտի, Բալուի և այլ իշխանությունները: Ըստ «Շարաֆ-Նամե»-ի՝ Բաղեշի քուրդ ամիրաներն արդեն 14-րդ դարի կեսերից ժառանգաբար էին իշխում²³⁹: Այս ամիրայության առնչությամբ Առաքել Դավրիժեցին, մեջբերելով Արճեշում գրված մի հիշատակարան, պատմում է Աղթամարի Չաքարիա Գ կաթողիկոսի (1434-1464) միջամտությամբ Բաղեշի ամիրայի կողմից Բաղեշի, Մուշի, Խուֆի, Սասունի և նրանց գավառների բնակչությանը հալածանքներից ազատելու մասին²⁴⁰: Կայսերական հարկ վճարելով՝ նա «ազատեաց զամենայն խառնիճաղանճ ժողովուրդն զՀայ և զՏաճիկ ի ձեռաց անօրինաց և ի դառն գերութենե»²⁴¹: Հետագա շարադրանքում նույն ամիրայի մասին խոսելիս նա նշում է «ի Քուրդ ամիրայէն»²⁴² արտահայտությունը, իսկ առափնյա Ոստան քաղաքում իշխողը «էր ազգաւ Քուրդ»²⁴³: Փաստորեն, 14-15-րդ դարերում նկատվել է քրդերի տեղաշարժ Տավրոսով դեպի հյուսիս՝ Հարավարևմտյան Հայաստան²⁴⁴:

Տոհմաբան Ե. Յամբաուրը, պատմաբան Մ. Չաքին և ուրիշներ, առաջնորդվելով Շարաֆ-խանի կիսավիպագրական տվյալներով, առաջ են քաշել այն տեսակետը, որ Վանը, Ոստանը, Ջուլամերիկը և Հաքքարին ընդգրկող քրդական իշխանու-

²³⁹ Տե՛ս **Փափազյան Հ.**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԵ դ.), էջ 35:

²⁴⁰ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 331-333:

²⁴¹ Նույն տեղում, էջ 333:

²⁴² Նույն տեղում:

²⁴³ Նույն տեղում, էջ 334:

²⁴⁴ Տե՛ս **Բայբուրդյան Վ.**, Օսմանյան կայսրության կողմից..., էջ 67-84: Քրդական տեղաշարժերի մասին տե՛ս նաև **Փափազյան Հ.**, Քուրդ ժողովրդի պատմության մի նոր սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 8, Երևան, 1967, էջ 229-248:

թյունը հիմնադրվել է 1480-1490-ական թթ.²⁴⁵: Հիմնվելով 15-րդ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում տրված տվյալների վրա՝ Լ. Խաչիկյանը պարզել է, որ քրդական ամիրայության հիմնադիրը հայկական սկզբնաղբյուրներից մեզ հայտնի ամիր Եզդին-Շերն (Եզդանշիր, Իզեդ դին-Շեր) է, ով իշխել է 1380-ական թթ.²⁴⁶: Ա. Խաչատրյանը հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններից, Թովմա Մեծփեցու և արաբական վիմագիր տվյալներից դուրս է բերել Հարավային Հայաստանում քրդերի մասին հաճախակի դարձող տեղեկությունները: Նպատակ չունենալով մանրամասնել 14-րդ դարի անցքերը՝ այժմ ներկայացնենք Ա. Խաչատրյանի կողմից առանձնացված դեպքերի միայն վայրը և թիվը՝ Ոստան (1318, 1335, 1377, 1384, 1386, 1392, 1395 թթ.), Խլաթ (1328, 1396 թթ.), Երզնկա (1338 թ.), Աղբակ (1351 թ.), Վան (1387 թ.), Դիզի ձոր (Փոքր Աղբակ, 1398 թ.), Ջուլամերիկ (1398 թ.)²⁴⁷: Հաջորդ դարի առաջին քառորդին Բաղեշում արդեն հիշվում է ոռժակի ցեղի ամիրայությունը, իսկ Արծկեն ընդգրկվել էր Ոստանի ամիրայության մեջ²⁴⁸: Ըստ Ա. Խաչատրյանի՝ Հաքքարիի ամիրայությունը՝ Ոստան կենտրոնով, գոյություն է ունեցել 1335-1424/1425 թթ., վերականգնվել է 15-րդ դարի վերջին, իսկ 16-17-րդ դարերում տրոհվել է Ջուլամերիկի, Ոստանի, Խոշաբի և Բերկրիի իշխանությունների²⁴⁹: Էվլիա Չելեբին, 17-րդ դարի կեսերին հյուրընկալվելով Բիթլիսում իշխող

²⁴⁵ Տե՛ս **Խաչատրյան Ա.**, Հաքքարի քրդական իշխանության կազմավորման հարցի շուրջ (ԺԴ դար), «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 13, Երևան, 1985, էջ 134-135:

²⁴⁶ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. IV, էջ 36, 58; «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, մասն Բ (1451-1480 թթ.), Երևան, 1958, I-VII:

²⁴⁷ Տե՛ս **Խաչատրյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 136-141:

²⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 142-145:

²⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 145-151:

քրդական ոռժակի ցեղի պետ Աբդալ խանի մոտ, նշում է, որ նրանք «հին քրդերից են»²⁵⁰, ինչը խոսում է այն մասին, որ քրդերը մի քանի փուլով են հաստատվել Արևմտյան Հայաստանում: Ուսումնասիրելով ցեղապետից ուղեգրի գրի առած բանաստեղծությունը՝ հոլանդացի գիտնական Մարտին վան Բրոյնստենը եզրակացրել է, որ ոռժկի ցեղն ունի հայկական ծագում²⁵¹:

Քրդական ներթափանցումների փուլերը դիտարկելիս կարևոր է հասկանալ՝ ինչպես է ընկալվել այս էթնոսը ժամանակի հայ էթնոքաղաքական մտածողության կողմից: Այս առնչությամբ Հ. Մարգարյանը իրավացիորեն նկատել է, որ ուշմիջնադարյան հայ հեղինակների, օրինակ՝ Առաքել Դավրիժեցու և Զաքարիա Քանաքեռցու մոտ զանգվածաբար գործածվող «մար» և «քուրդ» էթնոնիմները հանդես են գալիս որպես հոմանիշներ, ինչպես և կարծում է Վ. Մինորսկին, մինչդեռ մինչև Մատթեոս Ուռհայեցին և Դավիթ Ալավկաորդին հայ հեղինակներին անծանոթ է եղել «քուրդ» անվանումը, իսկ 13-րդ դարի հեղինակներ Կիրակոս Գանձակեցին և Վարդան Արևելցին մինչև 12-րդ դարի դեպքերին անդրադառնալիս օգտագործել են «մար», այնուհետև 12-րդ դարից սկսած՝ «քուրդ» էթնոնիմները²⁵²: Այսպիսով, մեր ուսումնասիրության ներքո գտնվող ժամանակաշրջանի հեղինակների համար երկու եզրերն էլ հավասարապես ընդունելի են եղել, ինչում կհամոզվենք տեղական սկզբնաղբյուրներից հետագա մեջբերումներում: Այս շփոթը կա նաև օտար հեղինակների մոտ, ինչի պատճառը, ըստ Վ. Իվանովի, այն էր, որ «քուրդ» անվանու-

²⁵⁰ «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 202:

²⁵¹ Տե՛ս **Դալայան Տ.**, նշվ. աշխ., էջ 188-189:

²⁵² Տե՛ս **Մարգարյան Հ.**, Զաքարյանների ծագման ավանդությունը միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ, «ՊԲՀ», 1992, թ. 2-3, էջ 146-149:

մով միջնադարում բնորոշվում էին իրանալեզու բոլոր քոչվորները, ուստի այն նույնական չէ ժամանակակից էթնոնիմին²⁵³:

16-րդ դարի սկզբին քրդական ցեղերը շարունակում են իրենց տեղաշարժերը Վանա լճի ավազանի հյուսիս: Դեպքերին ժամանակակից Բարսեղ Արճիշեցին նշում է, որ 1501 թ. Բաղեշի քրդերը գրավել են Արծկեն և այրել ու ավերել նորաշեն տները²⁵⁴: 1502 թ. հայ բնակչությունը նույնիսկ ստիպված է եղել հեռանալ Արճեշից: Հաջորդ տարի Սևանի բերդի (Արճակ լճից հարավ-արևելք) քրդերը թալանել են Արճեշը և 1210 բեռ հաց տարել, ապա պատասխան գործողություններով ներխուժել են ղլբաշները՝ հարձակվելով Արծկե քաղաքի վրա, որտեղից «ազգն Մարաց» հեռացել է, բայց որոշ ժամանակ անց «ազգն քրդաց» վերստին գրավել է բերդը²⁵⁵: Սեֆյանները քիչ անց ևս մեկ անգամ անցել են պատասխան գործողությունների, Արճեշի հայերից ծանր հարկեր են հավաքել, «յելանելն բազում կին և հարսն գերի վերուցին», այնուհետև Մանձկերտի (Բուլանուխ) գավառում 7 ղշլախ քրդերի (700 հոգու) սրի են քաշել, շարունակել են Արճեշում հայերից բռնի հարկեր հավաքել, ինչպես նաև 400 հայ պատանիների են գերել ու 1000 տավար տարել²⁵⁶: 1504 թ. Տարոնի դաշտում գտնվող քրդական և թուրքական 500 ծիավոր ներխուժել են Քաջբերունիք՝ տանելով Արճեշի ու գյուղերի բոլոր անասունները²⁵⁷: Նույն 1504 թ. «ազգն մարաց» ավերածություններ է արել Վանում, Աղթամարում և Արծկեում²⁵⁸: Փաստորեն, Սեֆյանների կողմից Հայաստանի նվաճման ժամանակ Վանա լճի

²⁵³ Տե՛ս **Ivanow Wl.**, *The Gabri Dialect Spoken by the Zoroastrians of Persia*, Roma, 1940, էջ 42:

²⁵⁴ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 130:

²⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 127:

²⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 127-128:

²⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 128:

²⁵⁸ Տե՛ս «Ժամանակագրություն (XI-XVIII դդ.)», էջ 273:

ավազանի քրդական ցեղերը համառ դիմադրություն են ցույց տվել, և դրանից մեծապես տուժել է տեղի հայ բնակչությունը:

Սուննի քրդերի և շիա Սեֆյանների միջև ռազմական բախումը բնական հիմքեր ստեղծեց թուրք-քրդական համագործակցության սկզբնավորման համար: Չալդրանի ճակատամարտում (1514 թ.) քուրդ ցեղապետերի մի մասը օսմանյան բանակի կողմից էր, մի մասն էլ (ազդեցիկ 25 առաջնորդներ, օրինակ՝ Մայաֆարկինի, Հիսն Քայֆի (Հասան Քեյֆ)²⁵⁹, Ագիլի (Անգո), Սասունի, Բալուի բեյերը) նրանց կողմը հակվեց ճակատամարտից հետո²⁶⁰: Սելիմ Ահեդի՝ Չալդրանի ուղղությամբ շարժվելիս Դիարբեքիրի քրդերը ասպատակել են Կամախի, Դերջանի, Բաբերդի բերդերի միջև ընկած տարածքները՝ վնաս պատճառելով օսմանյան զորքերին: Սելիմը և Դիարբեքիրի իշխողը նամակագրական կապի մեջ են մտել, և վերջինս նշել է իր 200 հազար հրացանածիզների մասին: Ի վերջո, Սեֆյաններին պարտության մատնելուց հետո սուլթանի 100 հազարանոց բանակը՝ վեզիր Բըլըքլի Մուհամեդ փաշայի ղեկավարությամբ, պաշարել է Դիարբեքիրը: Քրդերը, մոլլա Իդրիս Իմատիի միջամտությամբ, բերդը զիջել են վեզիրին և գնացել Մարդին, իսկ Իդրիսը սուլ-

²⁵⁹ Հիսն Քայֆի շրջանում քրդական տարրի առկայության մասին խոսում են դեռևս միջնադարյան արաբական սկզբնաղբյուրները: Քրդական համայոգ ցեղից էին ծագում Մրվանյանները, որոնք 10-րդ դարում Համդանյան ցեղի արաբներից գրավեցին Դիարբեքիրը, Մայաֆարկինը, Հիսն Քեյֆը, կարճ ժամանակով՝ նույնիսկ Մանազկերտը, Խլաթը, Արճեշն ու Վանը՝ իրենց կենտրոնը դարձնելով Ապահունիքը (տե՛ս «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», կազմեց՝ Հ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 156-157, 261):

²⁶⁰ Տե՛ս **Քայթուրդյան Վ.**, Օսմանյան կայսրության կողմից..., էջ 72-73: Ճակատամարտի մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Savory R.**, The Principal Offices of the Safawid State during the Reign of Ismāil I (907-30/1501-24), "Bulletin of the School of Oriental and African Studies", University of London, 23(1), էջ 91-105:

թանի կողմից ընդմիշտ ստացել է Դիարբեքիրը²⁶¹: 19-րդ դարի և 20-րդ դարի սկզբի թուրք պետական գործիչ և պատմագիր Մեհմեդ Քյամիլ փաշան իր «Օսմանյան պետության քաղաքական պատմությունը» երկում գրում է 1514-1515 թթ. մուլա Իդրիսի գործունեության և քրդական դերեբեյությունների հիմնադրման մասին: Ըստ նրա՝ Իդրիսի շնորհիվ Իսմայիլի դեմ ապստամբական օջախներ են դարձել Դիարբեքիրը, Բիթլիսը, Հիսնի-Քեյֆը, ինչպես նաև Սղերդի, Քիրքուքի և հարակից շրջանների 9 ցեղերի առաջնորդներ ընդունել են օսմանյան հպատակությունը, ապա նրանց են միացել հարևան ևս 16 բեյեր, որոնց օժանդակությամբ օսմանյան բանակը գրավել է Մուշը, Մարդինը, Էրզանը, Սինջարը, Ուրֆան, Ջերմուկը, Բերեջիկը և Դիարբեքիրի հարավային շրջանները²⁶²: Ըստ Ն. Ադոնցի՝ Իդրիսի ջանքերով քրդերն Արևմտյան Հայաստանի խորքեր էին տեղափոխվում երեք ուղղություններով՝ Դիարբեքիրից, Մոսուլից Հաքյարիով, Իրանից Սոուջբուլաղի շրջակայքից: Իդրիսը նույնիսկ համոզեց Իրանից մոտ 20 ցեղապետերի գաղթել Դիարբեքիրի շրջան²⁶³:

Էվլիյա Չելեբին իր ուղեգրությունների տարբեր հատվածներում քրդերին անդրադառնալիս գրում է օսմանյան իշխանությունների կողմից նրանց հնազանդեցման մասին: Այսպես, 1514 թ. Բիթլիսի խանը հպատակվել է Սելիմ Ահեդին, և «հյուրումների կարգով նրա որդիները մինչև հիմա էլ իշխում են իբրև խան, որոնց փառիշահական հրամաններում վեհաշուք խան

²⁶¹ Էվլիյա Չելեբին Դիարբեքիրի հիմնադրման մասին մի մտացածին իսլամական ավանդազրույց է պատմում, որտեղ պատմական անցքերին առնչվող երկու դրվագ կա՝ մինչ մուսուլման իշխողների մուտքը Դիարբեքիրում ոչ մուսուլման բնակչություն էր, և մուսուլման տարրի հոսքը Մոսուլի շրջանի հետ է կապվում (տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 179-181):

²⁶² Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Դ, թարգմ.՝ Ա. Սաֆրաստյանի և Գ. Սանթրոջյանի, Երևան, 1972, էջ 79:

²⁶³ Տե՛ս **Քայրուղյան Վ.**, Օսմանյան կայսրության կողմից..., էջ 76:

տիտղոսն է տրվում»²⁶⁴: Էվլիյա Չելեբին, շարունակաբար իսլամական գույներով ներկայացնելով հայկական բնակավայրերի պատմությունը, Բիթլիսի մասին խոսելիս առաջին մահմեդական տիրակալին նշելուց առաջ ասում է՝ «առաջին անգամ այս վայրը քրիստոնյաներից գրավել է»²⁶⁵ դրանով իսկ ընդունելով մինչ այդ քրիստոնեական իշխանության գոյության փաստը: 1514 թ. Սելիմ Ահեդի վեզիր Բըլըքլի Մուհամեդ փաշան Չալդրանի ճակատամարտից վերադառնալիս Դիարբեքիրի հետ գրավում է նաև Միաֆարկինը²⁶⁶: 1515 թ. Սղերդի խանը Մուլա Իդրիսի համաձայնությամբ ևս սուլթանին հպատակություն է հայտնել²⁶⁷: Նույն տարում սուլթանին հպատակվել են Բալուն (հյուլքյումեթ), Ճապաղջուրը, որ, ըստ Էվլիյա Չելեբիի, քրդական 9 օջաքըքններից էր, Գենճը²⁶⁸: 1516 թ. Մուլա Իդրիսի և Բըլըքլի Մուհամեդ

²⁶⁴ «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 196:

²⁶⁵ Նույն տեղում:

²⁶⁶ Էվլիյա Չելեբին հաղորդում է մի լեգենդ, ըստ որի՝ քրդերի նախնին Միաֆարկինում հաստատվել է հավանելով տեղի ջուրն ու օդը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 191-192): Սա նշանակում է, որ միայն ռազմաքաղաքական գործընթացներով դժվար է բացատրել քրդական տեղաշարժերի պատճառները, քանի որ կարևոր դեր են խաղացել նաև բնակլիմայական և սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները: Միջագետքում 14-16-րդ դարերում տեղումները նորմայից ցածր են եղել, ուստի այս շարունակական միտումը կարող էր հանգեցնել ջրային ռեսուրսների պատճառով միգրացիոն ալիքի առաջացման դեպի ավելի ջրառատ տարածաշրջան: Դիարբեքիրի նահանգը, որ ընդգրկել է ոչ միայն Հարավային Հայաստանի հողերը, այլև Հյուսիսային Միջագետքի մի մասը 16-17-րդ դարերում բավականին նպաստավոր բնակլիմայական պայմաններ ուներ: Քյաթիբ Չելեբիի տեղեկությունների համաձայն՝ Նիսիբիսի (Մծբինի) մոտ մերձափնյա շուրջ 40 հազար բանջարանոց կար, Սղերդում առատ էին թուզը, նուռը և խաղողը, և «բոլոր ծառերն այստեղ աճում են անձրևի ջրով» («Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 54-56): Ներկայիս խիստ չորային պայմաններում (հուլիս-օգոստոս ամիսներին 11-12 մմ տեղումներ) դժվար է նույնը պատկերացնել:

²⁶⁷ Տոհմի ընդհատման պատճառով այդ ժամանակ Սղերդը Դիարբեքիրի նահանգի գավառի էր վերաձվել (տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 264):

²⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 164, 167: Յորթուքը, օջաքըքը և հյուլքյումեթը Օսմանյան կայսրությունում ժառանգական հողատիրության ձևեր էին: Հյուլքյումեթի

փաշայի ձեռքով Սաղմանը ևս հպատակվել է Սելիմ Ահեդիին²⁶⁹: 1515 թ. սկսած՝ Իդրիսի կողմից խրախուսվել է քրդական ցեղերի հոսքը Էրզրումի նահանգի հարավային շրջաններ²⁷⁰: Էվլիյա Չելեբին 17-րդ դարի կեսերին Դիարբեքիրի նահանգում նշում է 5 հյուքյումեթ (Էլ-Ջեզիրե, Էկիլ (Անգո), Գենճ, Բալու, Խրու), 19 սանջակ, որոնցից «8-ը քրդական բեյերի տիրապետության ներքո էին գտնվում, որովհետև (սուլթան) Սելիմ խանը [այդ երկրները] նվաճելու ժամանակ նրանց (քուրդ բեյերին) յուրթուր և օջաքընք է շնորհել»՝ Սաղման (թուրք.՝ Սաքման), Կոդը (Խուլի, թուրք.՝ Կուլեթ), Միհրանի, Թարջիլ (թուրք.՝ Թերջիլ), Աթթախ (թուրք.՝ Աթաք), Բերդակ (թուրք.՝ Փերթեք), Ճապաղջուր (թուրք.՝ Չապաքջուր), Ջերմուկ (թուրք.՝ Չերմիք), իսկ Հիսնի-Քեյֆը, Մալաֆարկինը և Սինջարը լույս օսմանյան սանջակներ էին²⁷¹:

1515 թ. պայմանագրով Արևմտյան Հայաստանը և Հյուսիսային Միջագետքը Սեֆյաններից անցան օսմանյան տիրապետության տակ: Ըստ Հ. Փափագյանի՝ պետական սահմանների

տներն ու բերքերը իշխողներին էր պատկանում, իսկ օջաքընքում՝ պետությանը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 318-320, ծան. 77):

²⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 163:

²⁷⁰ Տե՛ս **Троттер**, Мало-азийские курды, «Известия Кавказского отдела императорского Русского географического общества», т. VII, Тифлис, 1882-1883, էջ 1-3:

²⁷¹ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 25: 16-րդ դարի վերջին քառորդին Օսմանյան կայսրության վարչատարածքային բաժանման ցուցակում, որ ներկայացնում է 16-րդ դարի թուրք պետական գործիչ, պատմագիր Ֆերիդուն բեյը, արտացոլվում է քրդական ցեղերի հողատիրությունը Արևմտյան Հայաստանում: Կարևոր է, որ հիշատակվող օջաքընքների մոտ 80%-ը կապված էր քրդական ցեղերի հետ: Դիարբեքիրի նահանգի 22 գավառների շարքում Ջերմեքը, Մարկերտը, Կալեբը, Էբակը, Միհրանին, Քորքիշը, Ահաբեքը, Մալաֆարկինը և Քուրդբանը օջաքընքներ էին, իսկ Ջետր, Հետր, Էքուր, Բերիել, Բալու և Գենճ օջաքընքները՝ հյուքյումեթներ, Վանի նահանգի գավառների շարքում՝ Վերֆայի, Մուկի, Շենավի և Կուրկուրի օջաքընքները, ինչպես նաև Բիթլիսի, Հարանի և Հեքքարի յուրթուր օջաքընքներն ու Մահմուդի հյուքյումեթը (թուրք-քրդական այլափոխումների ենթարկված տեղանունները տրված են բնագրի հայերեն թարգմանության համաձայն՝ տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 218-221):

նման փոփոխությունը հանգեցրել է Արևմտյան Հայաստանում բնակչության տեղաշարժերի, մասնավորապես՝ քրդական տարրն սկսել է տեղաշարժվել նաև դեպի Հայաստանի կենտրոնական նահանգներ²⁷²: Թեև նա կարծում է, թե քրդերն այդտեղ սկսել են կայուն բնակություն հաստատել, սակայն հայ հեղինակների, եվրոպացի և անգամ թուրք ուղեգիրների տվյալները ցույց են տալիս, որ նրանք այդտեղ դեռևս մշտաբնակ չեն եղել: Բաղեշի ռոժակի մեծ ցեղից Մուլլա Իդրիսի միջոցով դավանակից քրդերին թուրք-պարսկական սահմանային գոտում որպես պատնեշ օգտագործելու քաղաքականության իրագործման ընթացքը նկարագրված է Շարաֆ խան Բիթլիսիի կողմից. «...բազմաթիվ աշիրաթներ Սուլեյմանի քրդերից, որոնք բնակվում էին Միաֆարդինի կողմերում, գնացին բնակություն հաստատելու կրճղբաշներից գրավված վայրերում, միաժամանակ հանձն առնելով պաշտպանել սահմանները: Այդ աշիրաթների պարագլուխները կարևոր պաշտոններ՝ զիամեթներ, ալայբեկիներ և սանջաքներ ստացան»²⁷³: Շարաֆ խանը հատկապես կարևորում է փեսյան ցեղի առաջնորդ Շահսուվար բեկին, որին վստահված էր Բայազետի բերդի պաշտպանությունը²⁷⁴: Արարատյան կուսակալության վարչամիավորներում քրդական ցեղերի մասին քուրդ հեղինակն ընդհանրապես չի խոսում: Իսքանդար Մունշիի հաղորդմամբ՝ Իսմայիլն էլ իր հերթին իրեն հավատարիմ մահմուդի և փազուկի քրդերին տիրույթներ էր տվել Ա-

²⁷² Տե՛ս **Փափազյան Հ.**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺՁ դ.), էջ 24:

²⁷³ “Scheref-nameh ou Histoire des Kourdes, par Scheref, prince de Bidlis”, publiee par V. Veliaminof-Zernof, SPB, 1860, t. 1, pp. 269-270, հղումը տե՛ս՝ **Փափազյան Հ.**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺՁ դ.), էջ 24:

²⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

լաշկերտի՝ դեռևս իր տիրապետության ներքո գտնվող արևելյան մասում և Մակուի մերձակայքում²⁷⁵:

14-16-րդ դարերի միգրացիոն տեղաշարժերի հետևանքով 16-րդ դարի առաջին կեսին Վանի նահանգում բնակվում էին նեմիրան (Մամրտանք, Խիզանում), մահմուդի (Խոշաբում), դունբուլի (Սաղմանում), փազուկի (Արճեշում և Ադիլջևազում), ոռժկի (Բիթլիսում) ցեղերը: «Շարաֆ-նամե»-ում հիշատակվում են նաև հաքքարի, բելիան, բիլբասի, կավալիսի, քեսյանի (Կեցանի), շեկակի (շկակ) և այլ ցեղեր, որոնք բնակվում էին Հայաստանի հարավային շրջաններում: Ամենաազդեցիկը Բիթլիսի (Բաղեշի) ամիրաներն էին, որոնք, ըստ ձեռագրերի հիշատակարանների տեղեկությունների, իշխում էին Բիթլիսում, Խլաթում, Մուշում, Խնուսում, Բասենում և Ավնիկում: Վանա լճի հարավային ավազանը Խիզանի քուրդ ամիրաների իշխանության ներքո էր: Ազդեցիկ էին նաև Ոստանի շամբո ցեղի ամիրաները²⁷⁶: 1540-ական թթ. դեպքերի առիթով Էվլիյա Չելեբին Կոթուրի ձորից արևմուտք՝ մինչև Վան, հիշատակում է փինյանիշի քրդերին²⁷⁷:

Մ. Ջուլայանը կարծում է, որ 16-17-րդ դարերում քոչվոր և կիսաքոչվոր ցեղերին (հիմնականում՝ քրդական և թուրքմենական) Արևմտյան Հայաստանում ավելացնելով՝ օտար տիրապետությունը ձգտում էր մասնատել և թուլացնել տեղական նստակյաց բնակչությանը²⁷⁸: Կարծում ենք՝ Մ. Ջուլայանն իրավացի է,

²⁷⁵ Տե՛ս **Փափազյան Հ.**, Երևանի Մուհամադ-խան Ղաջարի՝ Միրզա-աղա Սիպկիին և Ահմադ-աղա Ջիլանիին շնորհած աղայության հրամանագրերը (XVIII դ.), «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 13, Երևան, 1985, էջ 275:

²⁷⁶ Տե՛ս **Зуляян М.**, Армения в первой половине XVI в., էջ 25-26:

²⁷⁷ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 230:

²⁷⁸ Տե՛ս **Ջուլայան Մ.**, Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., էջ 210-212: Վանի նահանգի քրդական ցեղախմբերի մասին տե՛ս նաև **Բաղայան Գ.**, Վանի էյա-

քանի որ օտար էթնիկ տարրի ստվարացման պայմաններում նստակյաց բնակչության համար ռեսուրսների հասանելիությունը սահմանափակվում էր: Լեոն, Վ. Մինորսկին և Վ. Բայբուրդյանը նշում են, որ օսմանյան քաղաքականությունը ձգտում էր ապահովել քուրդ ցեղապետերի տիրապետող դիրքը Արևմտյան Հայաստանում, ընդ որում՝ հայերի զանգվածային արտագաղթը և քրդական տարրի շարունակական ներթափանցումը հանգեցրին նրան, որ արդեն 18-րդ դարում գրեթե բոլոր վարչամիավորներում հայերի կողքին զգալի էր նաև քրդերի թիվը²⁷⁹: Նրանց բնակության օջախներն էին Դիարբեքիրի և Վանի նահանգները, մասամբ՝ Պարսկահայքը և Էրզրումի նահանգի հարավը:

Քրդական ցեղային իշխանությունների իրավունքների սահմանափակման փորձերը խիստ բացասաբար էին ընկալվում նրանց կողմից, և նման մի առիթի պարագայում 1533 թ. Բիթլիսի քուրդ էմիր Շարաֆ խանն ապստամբություն բարձրացրեց՝ աջակցություն ստանալով Սեֆյանների կողմից²⁸⁰: Թուրք-պարսկական պատերազմական թոհոփոհի մեջ, ի վերջո, Սուլեյման Ա-ին հաջողվեց վերստին հպատակեցնել քրդական ցեղերին: Այսպես, 1548 թ. հպատակվել է մահմուդի քրդերի բեյը՝ յուրթուքի և օջաքլըքի կարգով, և մասնակցել Թավրիզի, Նախիջևանի ու Երևանի ուղղությամբ արշավանքներին²⁸¹: 1549 թ. Ամյուկը, Ոստանը և այլ տարածքներ դարձել են մահմուդի քրդերի բեյի հյուքյումեթը, այնուհետև հետևել են Ջերմ, Բերկրի և այլ բերդերի քուրդ իշխողները²⁸²: 1549 թ. քուրդ բոլոր բեյերը հպատակվել են

լեթի քրդական իշխանությունները (հուքյումեթները) 14-րդ դ. – 19-րդ դ. 40-ական թթ., «Իրան-նամե», 1998, թ. 2-3, էջ 23-37:

²⁷⁹ Տե՛ս **Բայբուրդյան Վ.**, Օսմանյան կայսրության կողմից..., էջ 77, 80-82:

²⁸⁰ Տե՛ս **Ջուլայան Մ.**, Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, էջ 114:

²⁸¹ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 224:

²⁸² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 229:

Սուլեյմանին²⁸³: Այդուհանդերձ, Սուլեյման Ա-ն նախկինի չափ չէր վստահում քրդական ցեղապետերին և Արճեշի բերդի պահպանության համար մարդկանց էր բերել Բունիայից և Ալբանիայից, ովքեր մի քանի սերունդներ շարունակ կատարել են իրենց վստահված գործը, իսկ «անձանոթ քրդերին», ըստ էվլիյա Չելեբիի, ներս չէին թողնում²⁸⁴:

16-րդ դարի թուրք-պարսկական պատերազմների կապակցությամբ սկզբնաղբյուրներում քրդական ցեղերը քանիցս հիշատակվում են արդեն նաև Պարսկահայքում: 17-րդ դարի թուրք պատմագիր Սուլաք Չադեն 1549-1550 թթ. հիշատակում է Խոյի խան նշանակված դենբեյի (դունբուլի) Հաջի բեյին, ինչպես և Արճեշի ու Ադիջևազի քուրդ բեյերին²⁸⁵: Հատկանշական է, որ թուրք-պարսկական սահմանի երկու կողմերում հաստատված քրդական ցեղերը ռեսուրսների ձեռքբերման համար միմյանց դեմ հաճախ պայքար էին մղում: 1577 թ. Վանի նահանգի արևելքում բնակվող քրդական ցեղերն ասպատակության ենթարկեցին Խոյի, Սալմաստի և Ուրմիո շրջանները²⁸⁶: Հաքյարիի Գավառի գավառակի Կարպելա գյուղից Բարսեղ վարդապետը 1598 թ. Բաղեշի Ամիրդոլու վանքում ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում գանգատվում է իր հայրենի բնակավայրում Աղբակի քուրդ տանուտերերի բռնություններից՝ նշելով, որ այլևս «Ոչ եղև մեզ բնակութիւն անդ եւ մի՛ այսուիեստեւ լիցի բնաւ»²⁸⁷:

²⁸³ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 214:

²⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 222:

²⁸⁵ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 143, 144:

²⁸⁶ Տե՛ս **Փափագյան Հ.**, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (Ժ2 դ.), էջ 30: Սալմաստում Առաքել Դավրիժեցին դարավերջին հիշատակում է «քուրդ պարոն» Ղազի խանին (տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 65):

²⁸⁷ «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», հ. Ը, № 2605, սյ. 677-678:

Քրդական ցեղերի տեղաշարժի հաջորդ ալիքն ուղղվեց դեպի Էրզրումի նահանգ: Սկզբնաղբյուրներում քանիցս հիշատակվում է 1590-1592 թթ. քրդական տեղաշարժը դեպի Երզնկա՝ ջալալի Գզիրոյլի Մուստաֆա բեկի ղեկավարությամբ²⁸⁸: Մեզ են հասել 16-րդ դարի վերջին և 17-րդ դարի սկզբին քրդական ավազակախմբերի կողմից նահանգի տարբեր շրջաններում, օրինակ՝ Կամախում, քարավանների թալանի մասին հիշատակություններ²⁸⁹: 1590-1595 թթ. Կեղիին անդրադառնալիս Հակոբ Կարնեցին նշում է. «Զի այն ժամանակ յոյժ շէն եղեալ է Կեղի, բովանդակ հայք և անուանիք և դասատուն վարդապետաց»²⁹⁰: Հաջորդող տարիների համար ժամանակագիրը շարունակում է. «...ազգն քրդաց ապըստամբ և ջալալի բազում են եղեալ, որ զմիմեանց զերկիրն ասպատակեն, և թալանեն և գողանան եղեր հանապազ և յանցս ճանապարհաց և ի լերինս բազումք որսան և ըսպանեն, որ դեռևս սովորութիւն նոցա այն է, որ մինչև Բ (2) և Գ (3) անգամ զերկիրն Կեղու և Բալվա թալաներ և աւիրեալ են, զի դեռ ևս Օսմանցիք ոչ են եղեալ այսչափ հզօր զօրութեամբ և նուաճեալ զամենայն աշխարհ, զի անտիրացեալ է ի թագաւորաց: Վասն որոյ տարի վերայ տարւոյ աւերումն է սկսեալ և սղութիւն հացի»²⁹¹: Հակոբ Կարնեցու պապը՝ Միրաքը, Ամիդ գնալու ճանապարհին հենց նմանատիպ հարձակման հետևանքով իր ուղեկիցների հետ թալանվել և սպանվել է²⁹²: Փաստորեն, Հակոբ Կարնեցու հաղորդած տեղեկությունները խոսում են

²⁸⁸ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 269, 394; **Սամուէլ Անեցի և շարունակողներ**, էջ 322; **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 475: Տե՛ս նաև նույն տեղում, էջ 551-552, ծանոթ. 598-599:

²⁸⁹ Տե՛ս **Փափագյան Վ.**, Առևտրական ճանապարհների պաշտպանությունը Սեֆյան պետությունում XVII դարում, «ՊԲՀ», 1986, թ. 4, էջ 158:

²⁹⁰ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 246:

²⁹¹ Նույն տեղում, էջ 246-247:

²⁹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 247:

օսմանյան կենտրոնական իշխանության թուլացման մասին: Ի դեպ, նա իր ժամանակակից հեղինակների պես համարժեք իմաստներով օգտագործում է «քուրդք» և «մարք» եզրերը²⁹³:

Այսպիսով, 16-րդ դարում քրդական ցեղախմբերի հողատիրության ընդլայնումն Արևմտյան Հայաստանում և Պարսկահայքում դարձավ օտար էթնիկական տարրի ամրապնդման կարևոր փուլերից մեկը, թեև այդ ժամանակ նորահաստատ, ինչպես և 14-րդ դարի կեսերից վերաբնակված ցեղերը դեռևս մեծամասնությունը չէին կազմում այն հողերում, որի նստակյաց երկրագործ հասարակության արտադրած սննդամթերքի շնորհիվ կարողանում էին ապահովել իրենց սեզոնային-անասնապահական ապրելակերպը: Միաժամանակ նկատելի էր քրդական ցեղախմբերի սեզոնային տեղաշարժ դեպի Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական շրջաններ:

1.2.2. Օսմանյան կայսրության էթնոկրոնական քաղաքականության առանձնահատկությունները Հայաստանում

Օսմանյան կայսրության էթնոկրոնական քաղաքականությունը²⁹⁴ Հայաստանում ի սկզբանե ունեցել է որոշակի առանձնահատկություններ, քանի որ հայերին դիտում էին իբրև այլադավանների, որոնք հայրենի հողում ակնհայտ մեծամասնություն էին կազմում: Սուլթան Մեհմեդ Բ Ֆաթիհի (1444-1446, 1451-1481)

²⁹³ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 246-247:

²⁹⁴ Ներկայումս ժողովրդավարական երկրների կրոնադավանական ազատությունների պայմաններում կրոնական քաղաքականությունը ժողովրդագրական քաղաքականության բաղադրիչը չէ, սակայն Օսմանյան կայսրության կրոնական քաղաքականությունն ուներ էթնիկ պատկանելությունն ընդգծող դրսևորումներ, և ազգային հարցերի հիմքում շեշտվում էր կրոնադավանական պատկանելությունը, ուստի «կրոնական քաղաքականության» փոխարեն նախընտրել ենք օգտագործել «էթնոկրոնական քաղաքականություն» եզրույթը:

օրոք Օսմանյան կայսրությունում կազմակերպվել է կրոնադավանական համայնքների՝ միլլեթների համակարգ²⁹⁵, որը թուրքամետ ուսումնասիրողները ներկայացնում են որպես «դրական» երևույթ²⁹⁶: Դրա անհրաժեշտությունը բխում էր նրանից, որ անգամ էգեյան և Մարմարա ծովերի առափնյա քաղաքներից շատերում քրիստոնյաները կազմում էին բնակչության մեծամասնությունը: Նշենք նաև, որ 16-րդ դարում ևս բոլոր խոշոր քաղաքներում կային հույների, հայերի, հրեաների և այլ ժողովուրդների խոշոր համայնքներ²⁹⁷: Միլլեթների համակարգը կրոնամշակութային ներհամայնքային սահմանափակ ազատություն ունենալու հնարավորություն էր ընձեռում²⁹⁸: Այդ համակարգի տրամաբանությունից էր բխում նաև 1461 թ. Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքության ստեղծումը²⁹⁹, որը բնականաբար ուներ նաև այլ պատճառներ, որոնք մեր ուսումնասիրության առարկան չեն: Առաջին հայացքից թվում է, թե այս ամենը կարող էր նպաստել Օսմանյան կայսրության կողմից աստիճանաբար նվաճվող Արևմտյան Հայաստանում հայ բնակչության իրավունքները հաշվի առնելուն, սակայն օսմանյան իշխանությունների գործադրած մանկահավաքչության և բռնագաղթերի քաղաքականությունը վկայում է բոլորովին այլ դիրքորոշման մասին:

15-րդ դարում Օսմանյան կայսրությունում արմատավորվեց «սյուրգյունային» (բռնագաղթերի) քաղաքականությունը: Այն

²⁹⁵ Տե՛ս «Handbook of Ethnic Conflict: International Perspectives», editors D. Landis & R. Albert, New York-Dordrecht-Heidelberg-London, 2012, էջ 266:

²⁹⁶ Տե՛ս օրինակ՝ **Shaw S.**, Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire (1280–1808), London, 1976, էջ 59:

²⁹⁷ Տե՛ս **Barrington M. Jr.**, Ethnic and Religious Hostilities in Early Modern Port Cities, “International Journal of Politics, Culture and Society”, vol. 14, 2001, № 4, էջ 710:

²⁹⁸ Տե՛ս **Խոսափյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 59:

²⁹⁹ Տե՛ս օրինակ՝ **Bardakjian K.**, The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople, in “Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society”, edited by B. Brande and B. Lewis, Vol. I, New York, 1982, էջ 89-100:

կրում էր մե՛րթ զանգվածային, մե՛րթ նպատակային բնույթ: 15-րդ դարի երկրորդ կեսին բալկանյան տարբեր քաղաքներից և Կեսարիայից հայ արհեստավորներ են տարվել Կոստանդնուպոլիս, իսկ սյուրգյունի համակարգը վերածվել է օսմանյան պետական զանգվածային վերաբնակեցման քաղաքականության³⁰⁰: 1473 թ. Դերջանում Ուզուն Հասանի նկատմամբ տարած հաղթանակից հետո Մեհմեդ Ֆաթիհն Էրզրումի, Երզնկայի, Բաբերդի, Տերիկի, Սեբաստիայի, Դիարբեքրի և այլ վայրերի հայ արհեստավորների բռնի տեղափոխել է Կոստանդնուպոլիս³⁰¹: 1573 թ. Կեսարիայի Ադրնաս, Մեծ և Փոքր Բուռունգյուզ (Պուրունկյուզ), Ուրկյուպ գյուղերը Սելիմ Բ-ի հրամանով բռնագաղթեցվել են դեպի Կիպրոս³⁰²: 17-րդ դարի թուրք ճանապարհորդ Էվլիյա Չելեբին մինչև իսկ թվարկում է Կոստանդնուպոլսի այն թաղամասերի անունները, որտեղ բնակվում էին Արևմտյան Հայաստանից և Փոքր Ասիայից բռնագաղթված հայ արհեստավորները³⁰³: 16-րդ դարում թուրք-պարսկական պատերազմները մշտապես ուղեկցվել են հայ բնակչության բռնագաղթերով, ընդ որում՝ 16-րդ դարում դրանց հիմնական կազմակերպիչն Օսմանյան կայսրությունն էր, իսկ 17-րդ դարում՝ Սեֆյանները:

Ռ. Սաֆրաստյանն իրավացիորեն նկատում է, որ Օսմանյան կայսրությունը միակ ղազխական բեյությունն էր, որ վերածեց կայսրության, ուստիև քրիստոնյա ժողովուրդներին պատկանող

³⁰⁰ Տե՛ս **Agoston G.**, The Ottoman Empire and the Technological Dialogue Between Europe and Asia: The Case of Military Technology and Know-How in the Gunpowder Age, in “Science between Europe and Asia; Historical Studies on the Transmission, Adoption and Adaptation of Knowledge”, edited by F. Günergun & D. Raina, Dordrecht, 2011, էջ 35:

³⁰¹ Տե՛ս **Çark Y.**, Türk devleti hizmetinde Ermeniler, İstanbul, 1953, էջ 10-11:

³⁰² Տե՛ս **Ալպոյաճեան Ա.**, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, Գահիրէ, 1937, էջ 633, 804, 889:

³⁰³ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 35; **Զուլպյան Մ.**, Հայոց պատմության խեղաթյուրումը արդի թուրք պատմագրության մեջ, էջ 111:

տարածքների աստիճանական նվաճումն ուղեկցվում էր ղազխական բեյության էթնիկական միատարր կառավարման հոգեբանությամբ, որի փայլուն արտահայտությունն էին դեշիրմեն (մանկահավաքությունը) և փենչիքը (Մուրադ Ա-ի ժամանակվանից քրիստոնյա գերիների մեկ հինգերորդի հարկադիր աշխատանք, մուսուլմանացում և ենիչերիների մեջ ընդգրկում)³⁰⁴: Ըստ թուրք պատմաբան Մ. Գյոքբիլգինի՝ իրենց թվապես գերազանցող հպատակ քրիստոնյաներին ենթակայության մեջ պահելու հիմնական մեթոդը օսմանյան իշխանությունների կողմից ենիչերական զորաբանակում զինվորական ծառայությունն ու մահմեդականացումն էր³⁰⁵: Նմանօրինակ բացատրություն է ներկայացնում նաև ռուս նշանավոր արևելագետ Վլ. Մինորսկին³⁰⁶:

Թուրք պատմիչ Կոչի-բեյը Օսմանյան կայսրությունում մանկահավաքի ենթակա էթնոսների ցուցակում հիշատակում է հայերին³⁰⁷: Հայկական սկզբնաղբյուրներում քանիցս հանդիպում են մանկահավաքի մասին հիշատակումներ: Կայսրության փոքրասիական շրջանների հայ բնակչությունից մանկահավաք կատարվել է դեռևս 1457, 1464, 1472 թթ.³⁰⁸: Ն. Ակինյանն այն տեսակետն է առաջ քաշել, որ հայկական սկզբնաղբյուրներում բուն Հայաստանում հիշատակվող առաջին մանկահավաքը եղել

³⁰⁴ Տե՛ս **Սաֆրաստյան Ռ.**, Ցեղասպանության ակունքները միջնադարյան Թուրքիայում, «ՊԲՀ», 1998, թ. 1-2, էջ 105-112:

³⁰⁵ Տե՛ս **Շաքարյան Ա.**, Դեշիրմեն համակարգի սկզբնավորման հարցերի շուրջ, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 23, Երևան, 2004, էջ 444, 449:

³⁰⁶ Տե՛ս **Minorsky VI.**, Shaykh Bālī-Efendi on the Safavids, "Bulletin of the School of Oriental and African Studies", University of London, Vol. 20, 1957, № 1/3, էջ 437:

³⁰⁷ Տե՛ս **Զուլպյան Մ.**, «Դեշիրմեն»-ն (մանկահավաքը) Օսմանյան կայսրության մեջ ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների, «ՊԲՀ», 1959, թ. 2-3, էջ 250:

³⁰⁸ Տե՛ս **Խառատյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 341-342:

է 1531 թ.³⁰⁹, մինչդեռ Մ. Զուլայանը, վկայակոչելով Անանուն Սեբաստացու ժամանակագրությունը³¹⁰, կարծում է, որ առաջին մանկահավաքը եղել է 1519 թ.³¹¹ և հետագայում կրկնվել է նաև 1531, 1536, 1543, 1547, 1550, 1567, 1585, 1589, 1590 և 1622 թթ.³¹²: Վարդան Բաղիշեցին (17-րդ դար) և մի քանի այլ հեղինակներ ևս հիշատակում են, որ առաջին դեշիրմեն սահմանել է Սելիմ Ահեղը 1519 թ.³¹³: Ա. Շաքարյանը սա համարում է ոչ թե դեշիրմե, այլ ընտրողաբար արված փենչիք, քանի որ Հայաստանն այդ ժամանակ դեռևս ռազմադաշտ էր, իսկ հայերը նվաճված գերի ժողովուրդ էին, որի մեկ հինգերորդը պատկանում էր սուլթանին³¹⁴: Նման տարակարծության պատճառները հասկանալու համար դիմել ենք սկզբնաղբյուրների օգնությանը: Այսպես, Անանուն Սեբաստացին (16-րդ դար) գրում է, որ 1519 թ. «բարկութիւնն աստուծոյ սաստկաւ և սուլդան (սուլթան – Մ.Մ.) Սելիմն տղայ ժողւեց ի քրիստոնէից»՝ մի քանի տող ներքև շարունակելով՝ 1531 թ. «տղայ ժողւեցին ի քրիստոնէից, ահ և փախ, լաց և աղաղակ և խեղճ բաներ շատ եղև»³¹⁵: Այստեղից հնարա-

³⁰⁹ Տե՛ս **Ակինեան Ն.**, Մաղաքիա վ. Դերջանցի. տաղասաց, շինարար եւ բարեգործ, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1952, թ. 11-12, էջ 591:

³¹⁰ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 169:

³¹¹ Տե՛ս **Զուլայան Մ.**, «Դեշիրմե»-ն Օսմանյան կայսրության մեջ, էջ 250; **Փափազյան Ա.**, Արևմտահայության վիճակը ըստ օսմանյան սուլթանական ֆերմանների (XVI-XVIII դդ.), «ՊԲՀ», 1988, թ. 2, էջ 131:

³¹² Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 169, 170, 171, 172; **Զուլայան Մ.**, «Դեշիրմե»-ն Օսմանյան կայսրության մեջ, էջ 250; **Նույնի**, Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., էջ 329-331: 1585 թ. Հովհաննես Սեբաստացին գրում է, որ Սեբաստիայից սուլթանի կողմից առաքված մի պաշտոնյա ժողովել է 300 մանուկ և «արձակեալ ընդ ամենայն տեղիս զնոյն առնէր ի վերա քրիստոնէական տոմից...» (ՄՄ, ձեռ. № 1868, էջ 232բ-233ա, հղումը տե՛ս՝ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 254):

³¹³ Տե՛ս «Դիան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 71; **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 474; «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 355:

³¹⁴ Տե՛ս **Շաքարյան Ա.**, Դեշիրմե համակարգի սկզբնավորման..., էջ 445:

³¹⁵ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 169-170:

վոր չէ եզրակացնել, թե երկրորդը պետք է փենչիք լիներ, ուստի երևույթի մասին տեղեկությունները դիտարկել ենք նաև այլ աղբյուրներում: 17-րդ դարի պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին ներկայացնում է, որ 1519 թ. «սուլթան Սելիմն արար զմանչ ժողովելն: ... սուլթան Սելիմն չարացավ՝ տղայ ժողովեաց ի քրիստոնէից»³¹⁶: Անդրեաս սրկ. Եվրոկացու ժամանակագրության (16-րդ դար) մեջ նշվում է, որ 1531 թ. «եղաւ սկիզբն տղայ ժողովի»³¹⁷: Անանուն ժամանակագրության (18-րդ դար) համաձայն՝ Սելիմը «արար տղայ ժողով ի քրիստոնէից», իսկ 1533 թ. «սկիզբն եղև տղայ ժողովելոյ»³¹⁸: Ինչպես տեսնում ենք, առկա հիշատակություններով հնարավոր չէ վերջնական եզրահանգման գալ ընտրողաբար արված փենչիքի հարցում: Հետաքրքրություն է ներկայացնում մանկահավաքի աշխարհագրությունը: 1531 թ. մանկահավաքն «ի հայոց ազգէս» ներառել է Տրապիզոնը, Համշենը, Սպերը, Բաբերդը, Դերջանը, Երզնկան, Կամախը, Տևրիկը³¹⁹, իսկ հատկապես 1550 թ. մանկահավաքն ընդգրկում է եղել³²⁰:

Մանկահավաքի կազմակերպման սկզբունքները Մ. Զուլայանն ուսումնասիրել է թուրք հետազոտող Ի. Ուզունչարշըլիի՝ սուլթանական հրովարտակաների և հրամանների հիման վրա 1943 թ. հրատարակած աշխատության միջոցով: Ըստ այդմ, մանկահավաքը կազմակերպվում էր 2-3 կամ 5 տարին մեկ անգամ՝ 8-20 տարեկան քրիստոնյաներից՝ 40 տնից մեկ կամ ավելի շատ մարդ վերցնելով³²¹: Բալկանյան աղբյուրները վկայում են 7-12 տարեկանների, իսկ սուլթանական հրովարտակաները՝ 15-20

³¹⁶ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 474:

³¹⁷ Նույն տեղում, էջ 156:

³¹⁸ Նույն տեղում, էջ 321, 322:

³¹⁹ Տե՛ս Զուլայան Մ., «Դևչիրմե»-ն Օսմանյան կայսրության մեջ, էջ 251:

³²⁰ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 172:

³²¹ Տե՛ս Զուլայան Մ., «Դևչիրմե»-ն Օսմանյան կայսրության մեջ, էջ 251-252:

տարեկան պատանիների հավաքագրման մասին, ինչը փաստում է գործնականում կամայական հավաքագրումը³²²: Ա. Խառատյանն իրավացիորեն մեջբերում է Ն. Իցկովիչի այն դիտարկումը, որ Օսմանյան կայսրությունում սոցիալական շարժունությունը՝ ռայայից ասկյարի անցումը, հնարավոր էր իսլամ ընդունելու և դեշիրմեի ուղիով, որոնք, փաստորեն, բռնի մեթոդներով էին կիրառվում: Դեշիրմեով հավաքվածների մի մասն ուղղվում էր ենիչերական զորամասեր, մյուս մասը՝ հարկադիր աշխատանքի: Նոր նվաճված տարածքների բնակչությունն առհասարակ ռազմագերի էր համարվում, ուստի նրանցից վերցվողների քանակը որոշվում էր սուլթանի կամ ռազմական գործողությունը ղեկավարած փաշայի կողմից: Հանքարդյունաբերական շրջաններում, վակֆային (մզկիթապատկան) հողերում և մայրաքաղաքում երբեմն մանկահավաքներ չէին իրականացվում՝ վերագործարկվելով պատերազմական իրադրության պայմաններում³²³: Ենիչերի վերածվածները ստանում էին մուսուլմանական դաստիարակություն և կտրվում իրենց ազգային համայնքից: 16-րդ դարի վերջին և 17-րդ դարում Օսմանյան կայսրության ռազմատնտեսական հզորության անկումը պայմանավորեց գերության համակարգի քայքայման գործընթացը³²⁴: 1637 թ. օսմանյան աղբյուրներում հիշատակվող վերջին պաշտոնական դեշիրմեից հետո իրականացվող դրվագային դեշիրմենները քրիստոնյաների նկատմամբ տիրապետության պահպանման մեխանիզմներից

³²² Տե՛ս **Շաքարյան Ա.**, Մանկահավաքն Օսմանյան կայսրությունում որպես աշխատուժի վերակազմակերպման միջոց, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 24, Երևան, 2005, էջ 431:

³²³ Տե՛ս **Խառատյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 341-344:

³²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 345:

մեկն էին դարձել, իսկ ենիչերական զորքերի համալրումն արդեն բուն օսմանյան տարրից էր կատարվում³²⁵:

Դեշիրմեով հավաքված քրիստոնյա երեխաների մեծ մասը, փաստորեն, ոչ թե համալրում է ենիչերիների զորաբանակը, որ 16-րդ դարի վերջին առավելագույնը կարող էր հասնել 48 հազարի, այլ, ըստ ֆրանսիացի ճանապարհորդ դ'Արամոնի, օգտագործվում էր գյուղատնտեսական աշխատանքներում՝ էժան գներով վաճառվելով փոքրասիական թյուրքալեզու գյուղացիությանը³²⁶: Ա. Շաքարյանը կարծում է, որ դեշիրմեի համակարգի մասնակի վերաճումը ստրկավաճառության բխում էր մարդկային ռեսուրսների խիստ կարիքից և մարդուժով առավել հարուստ տարածքների հաշվին մարդկային նվազ ռեսուրսներ, հետևաբար և թույլ գյուղատնտեսություն ունեցող վայրերի զարգացման քաղաքականության մեջ էր տեղավորվում³²⁷:

Սկզբնաղբյուրներում առկա վկայությունները փաստում են, որ մանկահավաքը կատարվել է միայն բռնի եղանակներով³²⁸: Պատահական չէ, որ սլավոնական ժողովուրդների մոտ դեշիրմեն ստացել է «արյան հարկ» անվանումը³²⁹: Ինչպես եզրակացնում է Մ. Զուլայանը, մանկահավաքը Օսմանյան կայսրության

³²⁵ Տե՛ս **Խառատյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 347:

³²⁶ Տե՛ս **Շաքարյան Ա.**, Մանկահավաքն Օսմանյան..., էջ 434-436:

³²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 430, 439-440:

³²⁸ Տե՛ս **Զուլայան Մ.**, «Դեշիրմե»-ն Օսմանյան կայսրության մեջ, էջ 252-254; «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 169-170; **Գրիգոր Դարանաղյի**, էջ 304-311; **Օրմանեան Մ.**, Ազգապատում, հ. Բ, Էջմիածին, 2001, սյ. 2608-2610; **Զամչեան Մ.**, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 513: Ըստ ժամանակագիր Հովհաննես Սեբաստացու և Մ. Չամչյանի՝ 1543 թ. մանկաժողովի ժամանակ նույնիսկ հայկական ութ եկեղեցիներ են այրվել (տե՛ս **Զամչեան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 513; **Ալպոյաճեան Ա.**, Պատմութիւն Եվրոկիոյ Հայոց, Գահիրե, 1952, էջ 598):

³²⁹ Տե՛ս **Շաքարյան Ա.**, Օսմանյան կայսրության բնակչության խուսափումը դեշիրմեից (համաձայն օսմանյան փաստաթղթերի), «Մերձավոր Արևելք», հ. III, Երևան, 2006, էջ 32:

քրիստոնյաների ազգային ճնշման և ուժացման քաղաքականության բաղադրիչներից էր³³⁰: Ի մի բերելով մեջբերված տեսակետները՝ հարկ է նկատել, որ մանկահավաքը քրիստոնյաների մուսուլմանացման ճանապարհով մարդկային ռեսուրսների բավարարման քաղաքականություն էր, ուստի, ինչպես նկատել է Մ. Ջուլայանը, այն պետք է անպայման դիտարկել Օսմանյան կայսրության ազգային-կրոնական քաղաքականության համատեքստում: Ընդհանուր առմամբ, 3 դարերի ընթացքում ավելի քան 500 հազար քրիստոնյաների մանուկներ վերածվել են ենիչերիների³³¹, իսկ այլ աշխատանքներում ընդգրկվածների թիվը մի քանի անգամ ավելին պետք է լիներ: Երբեմն պետական կարևորություն ունեցող աշխատանքներում ընդգրկված քրիստոնյաներն օգտվել են արտոնություններից, օրինակ՝ 1569 թ. Շապին-Գարահիսարի մոտակա 4 հանքերում աշխատող 23 գյուղերի բնակիչներ ազատվել են դեղիններից³³²: Այդուհանդերձ, հրովարտակներից մեկում ակնհայտ է, որ որոշ դեպքերում մանկահավաքի են ենթարկվել անգամ արտոնություններ վայելող Կամախի, Գյումուշխանեի, Շապին-Գարահիսարի հանքերում աշխատող հայ և հույն հանքափորների ընտանիքները³³³:

Հետաքրքիր է մանկահավաքների նկատմամբ Հայ առաքելական եկեղեցու մոտեցումը: Սկզբնաղբյուրներում քանիցս ներկայացված է, որ 1543 թ. դերջանցի Մաղաքիա վարդապետը գնաց սուլթանի Սուլեյմանի մոտ և վերջինիս հրամանով չեղարկեց մանկահավաքը Դերջանում և Բաբերդում³³⁴: Սուլեյման Ա-ի

³³⁰ Տե՛ս **Ջուլայան Մ.**, «Դեղիններ»-ն Օսմանյան կայսրության մեջ, էջ 255:

³³¹ Տե՛ս «Ուղեգրություններ», հ. 2, էջ 294:

³³² Տե՛ս **Շաքարյան Ա.**, Մանկահավաքն Օսմանյան կայսրությունում..., էջ 433:

³³³ Տե՛ս **Ջուլայան Մ.**, «Դեղիններ»-ն Օսմանյան կայսրության մեջ, էջ 253:

³³⁴ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 439: Մաղաքիա Դերջանցու գործունեության մասին տե՛ս նաև՝ «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», հ. է, ձեռ. թիվ 2145, սյ. 194:

կողմից Կեսարիայի բեյին ուղղված 1564 թ. մի հրամանագրում նշվում է մանկահավաքի ենթարկված մի քանի տղաների՝ Կոստանդնուպոլսից հայրենի բնակավայր փախչելու և վերստին քրիստոնյա դառնալու մասին³³⁵: Ըստ նույն փաստաթղթի՝ եկեղեցում հայրենի դավանանքին վերադառնալու ծես է կատարվել³³⁶: Սա նշանակում է, որ այդ ժամանակաշրջանում բռնի իսլամացած մանուկը կամ պատանին քրիստոնեական համայնքի կողմից անմիջապես մերժված չէր համարվում, այլ հնարավոր էր նրա վերադարձը հարազատ համայնք: Սա լիովին բացատրելի է Հայ առաքելական եկեղեցու 7 խորհուրդների նշանակությամբ, քանի որ մկրտության խորհուրդն անջինջ է համարվում:

Թուրքական սկզբնաղբյուրները վկայում են նաև Արևելյան Հայաստանից մանուկների և պատանիների հավաքման մասին: 1589 թ. մանկահավաքը, ըստ Սելանիկիի, ընդգրկել է նաև Սեֆյաններից գրավված հողերը: Նա հետևյալ կերպ է բնութագրում դեշիրմեի կատարման ընթացքը. «Ժամանակի իշխողները տղաների դեշիրմեի գործում անխիղճ են եղել և նվերի անվան տակ շատ մեծ կաշառքներ են վերցրել. ինչպես գայլն է հարձակվում ոչխարի հոտի վրա, այնպես էլ նրանք ազահորեն հարձակվել են երկրի ոռայների վրա: Հարուստ ոռայներից խլել են անթիվ անհամար հարստություն, իսկ աղքատ ոռայներից՝ նրանց զավակներին, քանդել են նրանց տունն ու տեղը»³³⁷:

³³⁵ Տե՛ս **Փափագյան Ա.**, Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդներին վերաբերող թուրքական մի շարք վավերագրեր, «ՊԲՀ», 1983, թ. 4, էջ 202:

³³⁶ Տե՛ս **Շաքարյան Ա.**, Օսմանյան կայսրության բնակչության խուսափումը դեշիրմեից, էջ 31:

³³⁷ «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 136-137:

Տղայաժողովներից զատ սկզբնաղբյուրներում կան նաև աղջիկների հավաքմանն առնչվող փաստեր, ինչպես օրինակ՝ 1569 թ. «աղջիկ ժողովեցին ի քրիստոնէից»³³⁸:

Հայաստանի տարածքում մանկահավաքների ծավալների վերաբերյալ հայագիտության մեջ տարբեր կարծիքներ կան: Այսպես, Մ. Օրմանյանն իր «Ազգապատում» աշխատության մեջ այն հետևյալ կերպ է ներկայացնում. «Մանկաժողովը անլի Ասիական գաւառներու մէջ կը կատարուէր, եւ քրիստոնէայ տարրերուն մէջ անլի հարստահարուողը Հայը կ'ըլլար»³³⁹: Ի հակառակ այս տեսակետի՝ Մ. Զուլայանը պնդում է, որ օսմանյան իշխանությունները քրիստոնյա երեխաներին Բալկաններում ավելի շատ էին հավաքում, քան Արևմտյան Հայաստանում, որովհետև այստեղ որպես իրենց ռազմական հենարան օգտագործվում էին քուրդ ցեղապետները, իսկ Բալկաններում այդպիսի տարրը բացակայում էր, ուստի պետք էր հնարավորինս արագ ամրապնդվել: Նրա կարծիքով՝ հայերից մանկահավաքն առավել մեծ չափերով դրսևորվել է ոչ թե բուն Հայաստանում, այլ Եփրատից արևմուտք ընկած շրջաններում, որոնք 16-րդ դարում խիստ հայահոծ էին³⁴⁰: Մեր կարծիքով՝ Մ. Զուլայանի դիտարկումը միայն մասամբ է հաստատվում սկզբնաղբյուրների տվյալներով, քանի որ բազմաթիվ են մանկահավաքների մասին տեղեկություններն Էրզրումի նահանգում, որտեղ 16-րդ դարում քրդական տարրի առկայությունն առանձնապես նկատելի չէր:

Բացի դեշիրմեից, հայ բնակչության աճի դինամիկայի վրա բացասաբար էր անդրադառնում նաև հարկային քաղաքականությունը: Օսմանյան կայսրության ու Սեֆյան Պարսկաստանի ազգային և հարկային քաղաքականության՝ կրոնականաց-

³³⁸ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 355:

³³⁹ **Օրմանեան Մ.**, նշվ. աշխ., սյ. 2608:

³⁴⁰ **Տե՛ս Зулалян М.**, Армения в первой половине XVI в., էջ 49:

ված լինելու վառ վկայությունն է այլադավաններից զինվորական ծառայության փոխարեն գլխահարկի (ջիզիե կամ ջիզյա) գանձումը: Ջիզիեն 1528 թ. Օսմանյան կայսրության եկամտի 8%-ն էր, ընդ որում՝ այն հաճախ գանձվում էր ոչ միասնական սկզբունքով: Միայն 1691 թ. այն միօրինակացվեց՝ գանձվելով 14-75 տարեկան ոչ մուսուլման տղամարդկանցից³⁴¹: 17-րդ դարի թուրք պատմագիր Կոչի բեյի «Ռիսալե» երկում նկարագրվում է 1582 թ. և դրան հաջորդող տարիներին աղքատ ոչ մուսուլման հպատակներից ջիզիեի հարկման գործընթացը, հավելյալ ապօրինությունները, օրինակ՝ սահմանված 240 ակչեի փոխարեն հաճախ 700-800 ակչե էր գանձվում³⁴²:

Միտումնավոր անտեսելով հենց օսմանյան սկզբնաղբյուրների հաղորդած տվյալները՝ արդի թուրք պատմաբանները փոր-

³⁴¹ Տե՛ս **Մարտիրոսյան Ա.**, Գլխահարկն Օսմանյան կայսրությունում, «Մերձավոր Արևելք», հ. VI, Երևան, 2009, էջ 168-174: Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյաների նկատմամբ հարկային քաղաքականությունը մանրամասն չենք ներկայացնում, քանի որ դա ավելի շատ սոցիալ-տնտեսական պատմության մաս է: Օսմանյան հարկային քաղաքականության մասին տե՛ս «Հայոց պատմություն», հ. III, գ. I; **Անասյան Հ.**, XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում; **Ջուլյայան Մ.**, Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ.; **Սահակյան Լ.**, Բարձր Հայքի...; **Փափազյան Ա.**, Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին (16-19-րդ դարեր), Երևան, 1999; «Օսմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում (XVI-XVII դարերի կանոն-նամեներ)», թարգմ. և ծանոթ.՝ Ա. Սաֆրաստյանի և Մ. Ջուլյայանի, Երևան, 1964; **Саркисян Е.**, Административная и демографическая политика османского правительства в Западной Армении, էջ 357-380; «Аграрный строй Османской империи XV-XVII вв.: документы и материалы»; **Darling L.**, Revenue Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660, New York, 1996; **Gerber H.**, Muslims and Zimmis in Ottoman Economy and Society: Encounters, Culture, and Knowledge, "Studies in Ottoman Social and Economic Life", edited by R. Motika, Ch. Herzog, M. Ursinus, Heidelberg, 1999, p. 141-169; **Balla E., Johnson N.**, Fiscal Crisis and Institutional Change in the Ottoman Empire and France, "The Journal of Economic History", № 69 (3), 2009, p. 809-845: Թուրքական մեկնաբանությունները տե՛ս **Tuncer H.**, Osmanlı imparatorluğunda toprak hukuku, arazi kanunları ve kanun açıklamaları, Ankara, 1962; **Çizakça M.**, A Comparative Evolution of Business Partnerships: The Islamic World and Europe, with Specific Reference to the Ottoman Archives, Leiden – New York, 1996.

³⁴² Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Բ, էջ 230-231:

ծում են առաջ քաշել այն տեսակետը, թե իբր Օսմանյան կայսրությունում հարկերն անհատական չեն եղել, իսկ հարկային քաղաքականության հիմքում կրոնադավանական տարանջատում չի եղել: Նույնիսկ նման տեսակետն ամերիկյան թուրքագիտության մեջ առաջ տանող թուրք պատմաբան Մ. Ջոզֆելը ստիպված է խոստովանել, որ ջիզիեն ոչ մուսուլման բոլոր չափահաս տղամարդ հպատակներից անհատապես գանձվող հարկատեսակ էր³⁴³: Այս կերպ թուրք պատմաբանն ակամայից հաստատում է այն փաստը, որ օսմանյան հարկային համակարգը կրոնական խտրականության սկզբունքի վրա է հիմնված եղել:

«Արյան հարկից» և գլխահարկից զատ ակնհայտ բռնի գործողություններ են իրականացվել քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ՝ ընդհուպ մինչև զանգվածային կամ մասնակի իսլամացման դեպքերը: Հաճախ է քննարկման թեմա դառնում Համշենի հայության իսլամացման ժամանակաշրջանի հարցը: Այսպես, Լ. Սահակյանը կարծում է, որ համշենահայության բռնի իսլամացման քաղաքականությունն ակտիվացել է 16-րդ դարի վերջից³⁴⁴, Լ. Խաչիկյանը և Մ. Աբրահամյանը՝ 17-րդ դարից³⁴⁵, Հ. Տաշյանը՝ 17-րդ դարի վերջից³⁴⁶: Մ. Ջուլյանն իրավացիորեն նկատում է, որ մանկահավաքի ենթարկված հայության հա-

³⁴³ Տե՛ս **Coşgel M.**, The Fiscal Regime of an Expanding State: Political Economy of Ottoman Taxation, “University of Connecticut Department of Economics Working Paper Series”, Working Paper 2013-28, էջ 20; **Նույնի**, Efficiency and Continuity in Public Finance: The Ottoman System of Taxation, “University of Connecticut Department of Economics Working Paper Series”, Working Paper 2004-02R, էջ 20:

³⁴⁴ Տե՛ս **Սահակյան Լ.**, Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի բռնի մահմեդականացման քաղաքականության հետևանքները, էջ 207-218:

³⁴⁵ Տե՛ս **Խաչիկյան Լ.**, Էջեր համշինահայ պատմությունից, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, թ. 2, էջ 136; **Աբրահամյան Մ.**, Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի բռնի իսլամացման խնդրի շուրջ, «Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ», հ. VII, Երևան, 2011, էջ 180-184:

³⁴⁶ Տե՛ս **Տաշեան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 30:

մար սկզբնաղբյուրներում հաճախ նշվում են Տրապիզոնը, Համշենը և Էրզրումի նահանգը³⁴⁷, ուստի այդ տեղում բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը պետք է կազմեին քրիստոնյաները: Բացի այդ, Լ. Սահակյանն իր վերջին ուսումնասիրություններից մեկում հստակ ցույց է տվել, որ Համշենը 16-րդ դարի առաջին երեսնամյակին եղել է հայ գրչության կարևոր կենտրոններից մեկը³⁴⁸: Փաստորեն, Համշենի բնակչության զանգվածային իսլամացումը չպետք է դիտարկել 16-րդ դարում:

Զանգվածային իսլամացման դեպք գրանցվել է 1578 թ., երբ Արևմտյան Հայաստանում օսմանյան վարչամեքենան հաստատելու և տեղի բնակչությանը հարկման ենթարկելու խնդրով Բաբերդի, Սպերի, Թորթումի և այլ գավառներ է ուղարկվել Լալա փաշան: Նա կարճ ժամանակում ավերակների է վերածել Բարձր Հայքի և Տայքի հայկական բազմաթիվ բնակավայրեր, սրի քաշել տասնյակ հազարավոր մարդկանց, և ավելի քան 50 հազար հայեր ֆիզիկական ոչնչացումից փրկվելու համար իսլամ են ընդունել³⁴⁹: Ըստ Ա. Ալպոյաճյանի՝ Կեսարիայում ևս տեղ են գտել զանգվածային մուսուլմանացման դեպքեր³⁵⁰:

Զգալի թիվ են կազմում իսլամացման մասին մասնավոր դեպքերի, կրոնական հողի վրա սպանությունների և եկեղեցիների՝ մզկիթի վերածման մասին հիշատակությունները սկզբնաղբյուրներում: Անհատական կամ մասնակի իսլամացման դեպքերը տեղ են գտել առանձնաշնորհումների և որոշ հարկերից ազատման պատճառով: Շարիաթի համաձայն՝ մուսուլմանն իրավունք ունի իր քրիստոնյա ազգականի ժառանգածը ստանալ: 17-

³⁴⁷ Տե՛ս **Զուլպյան Մ.**, «Դևշիրմե»-ն Օսմանյան կայսրության մեջ, էջ 251:

³⁴⁸ Տե՛ս **Սահակյան Լ.**, Համշենը հայկական ձեռագրերում, «Արևելագիտության հարցեր», հ. 12, Երևան, 2016, էջ 86-95:

³⁴⁹ Տե՛ս **Տաշեան Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 3-20:

³⁵⁰ Տե՛ս **Ալպոյաճեան Ա.**, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, էջ 638-640:

րդ դարում Ռումելիի հույն, ալբանացի, բուլղար, սերբ մեծ թվով բնակչություն իսլամ ընդունեց, իսկ հայ բնակչության շրջանում այդ գործընթացն ավելի դանդաղ էր ընթանում³⁵¹: Եկեղեցիների բռնազավթման դեպքերից առանձնանում են 1518 թ. Ամիդում Կաթողիկե Ս. Թեոդորոսի վերածումը մզկիթի³⁵², 1565 թ. Սեբաստիայի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու ժամատան քանդումը³⁵³ և 1592 թ. վերջինիս ու Ս. Աստվածածին եկեղեցու վերածումը մզկիթի³⁵⁴: Բազմաթիվ են հավատի համար նահատակությունների հիշատակումները: 1550 և 1590 թթ. էրզրումում հիշատակվում են քրիստոնյաների՝ մեկօրյա զանգվածային սպանություններ³⁵⁵: Ահա նահատակված մարդկանց նաև անունները. 1517 թ. Ամիդում՝ Խաչատուր Կողբացի, 1519 թ.՝ Աստվածատուր, 1524 թ.՝ Բարունակ Ամդեցի, 1524 թ.՝ Մալաթիայի եկեղեցու լուսարար Կարապետ, 1528 թ.՝ Եդեսիայում Թորոս, 1533 թ.՝ Սեբաստիայի նահանգի Տևու (Տևոցու) վանքի արեղա Հայրապետ, 1534 թ.՝ Թադեոս քահանա Սեբաստացի, 1535 թ.՝ Սեբաստիայի Շանքուռակ (Շնքուռակ) գյուղում երիտասարդ քահանա, 1536 թ.՝ Սեբաստիայում խոջա Կոզջան և այլք³⁵⁶:

Ինչպես Օսմանյան կայսրությունում, Սեֆյան Պարսկաստանում ևս 16-րդ դարում գործադրվել է ջիզիեն, սակայն չեն հիշատակվում զանգվածային մուսուլմանացման դեպքեր, իսկ դե-ջիրմեի ինստիտուտը չի գործել: Պատերազմների ժամանակ մա-

³⁵¹ Տե՛ս Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, էջ 640-643:

³⁵² Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, էջ 428:

³⁵³ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 172:

³⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 173; հ. 2, էջ 268, 518: Հմմտ. Առաքել Դավրիժեցի, էջ 475:

³⁵⁵ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 267, 518, 531:

³⁵⁶ Տե՛ս Օրմանեան Մ., նշվ. աշխ., սյ. 2591-2592, 2597-2599; «Դիան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 62, 499; Առաքել Դավրիժեցի, էջ 474; «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 170; հ. 2, էջ 266, 284, 382; Չամչեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 516:

նուկների գերեվարումների հիշատակումն ավելի շատ համադրելի է փենչիքի հետ: Հավատի համար 16-րդ դարում նահատակությունների դեպքերի հիշատակություններն Արևելյան Հայաստանում հազվադեպ են, օրինակ՝ Գեղարքունիքի Ադամխան գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցում 1576 թ. թվագրվող տապանաքարի վրա գրված է. «Այս է հանգիստ Զաւիւրապիւն որ մարտիրոսաձաւ (մարտիրոսացաւ – Մ.Մ.) ի սէր Քրիստոսի»³⁵⁷, ուստի սա հավատի համար նահատակված անձ է: Արևելյան Հայաստանում նահատակությունների մասին դեպքերի և դեպի Պարսկաստան բռնագաղթի ենթարկվածների զանգվածային մուսուլմանացման հիշատակումներ սկզբնաղբյուրներում ավելի շատ հայտնվում են 17-րդ դարում շահ Աբաս Ա-ի գործունեության և հաջորդող շրջաններում³⁵⁸:

Այսպիսով, 16-րդ դարում Օսմանյան կայսրության էթնոկրոնական քաղաքականությունը Հայաստանում արտահայտվում էր այնպիսի բացասական երևույթներով, ինչպիսիք էին մանկահավաքները և գլխահարկի գանձումը, իսկ բռնի զանգվածային մուսուլմանացման դեպքերը թեև հազվադեպ են հիշատակվում, սակայն նախադեպ էին դառնում հաջորդ դարերի ընթացքում դրանց հաճախակի գործադրման համար: Այս ամենը կազմակերպված բնույթ ուներ, Հայաստանի տարածքում ուղղակիորեն վերաբերում էր տեղաբնիկ հայ բնակչությանը և սերտաճած էր պետական ժողովրդագրական քաղաքականությանը՝ բացասաբար անդրադառնալով հայ բնակչության թվաքանակի շարժընթացի և հասարակական կյանքի վրա:

³⁵⁷ «Դիվան հայ վիմագրության», պր. IV, էջ 203:

³⁵⁸ Էթնոքաղաքական ընդհանուր խճանկարը տես՝ **Galichian R.**, *A Glance into the History of Armenia through Cartographic Records*, London, 2015, էջ 42-43:

1.3. Բնակչության տեղաբաշխման ընդհանուր պատկերը (առանձին վարչամիավորների օրինակով)

16-րդ դարում, չնայած հաճախակի տեղի ունեցող պատերազմական գործողություններին, զանգվածային բռնագաղթներին, սովին և ժանտախտին, սննդի ստացման համար հարմար բնակլիմայական պայմանների և համապատասխան հողերի առատության շնորհիվ Հայաստանի զգալի մասը շարունակում էր խիտ բնակեցված լինել: Բնակչության տեղաբաշխման ընդհանուր պատկերը տեսնելու համար դիմենք Հայաստանի տարբեր վարչամիավորներում բնակչության տեղաբաշխման ներկայացմանը: Նախևառաջ սկսենք օսմանյան վարչամիավորներից:

16-րդ դարում Արևմտյան Հայաստանի ամենամարդաշատ վարչամիավորներից էր Էրզրումի նահանգը: 1474 թ. իտալացի ճանապարհորդ Հ. Բարբարոյի վկայությամբ Էրզրումի ամենամարդաշատ կենտրոններից Բաբերդն ունեցել է 1500 ընտանիք հայ բնակչություն³⁵⁹: Ըստ Էվլիյա Չելեբիի՝ Մեհմեդ Ֆաթիհը Իզմիրին մերձակա Թիրե քաղաքը գրավելուց հետո այնտեղից մոտ 3 հազար մարդ բերել է Բաբերդի սանջակ (գավառ)³⁶⁰: Ի. Միրօղլուի հրատարակած օսմանյան աշխարհագիր մատյանների շնորհիվ Լ. Սահակյանը վերհանել է 16-րդ դարում Էրզրումի նահանգի մի քանի գավառների բնակավայրերի թիվը, բնակչության մոտավոր թիվը և էթնոկրոնական կազմը: Այսպես, Բաբերդի կազայում (գավառակում) 1516-1518 թթ. հաշվառված է 211 (մոտ 15 հազար մարդ), 1520 թ.՝ 203, 1530 թ.՝ 207 (16,7 հազար մարդ) գյուղ, ընդ որում՝ քրիստոնյաները (հայերը) և մահմեդականները 1516 թ. կազմում էին բնակչության համապատասխա-

³⁵⁹ Տե՛ս «Ուղեգրություններ», հ. Ա, էջ 195:

³⁶⁰ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 126:

նաբար 78 (89) և 11 %-ը, 1530 թ.՝ 71 (87) և 13 %-ը³⁶¹: Հետաքրքիր է, որ Բաբերդ քաղաքի բնակչության թիվը, չնայած ոչ նպաստավոր ռազմաքաղաքական անցքերին, 16-րդ դարում շարունակաբար աճել է՝ 1520 թ. 3341-ից 1591 թ. հասնելով 5630-ի, ընդ որում՝ քրիստոնյաների տեսակարար կշիռը 68,7 %-ից նվազել է 65,2 %-ի³⁶²: Ակնհայտ է, որ քաղաքում մահմեդականների տեսակարար կշռի՝ գյուղական բնակչության համապատասխան ցուցանիշը գերազանցելու գլխավոր պատճառը բերդում տեղակայված կայազորն էր:

Էրզրումի նահանգի մեկ այլ վարչամիավորում՝ Սպերի գավառակում, 1520 թ. կար 139 գյուղ, իսկ հրապարակված 41 գյուղերում 6,3 հազար բնակչության միայն 0,2 %-ն էր մահմեդական՝ 1530 թ. հասնելով միայն 1,6 %-ի³⁶³: Թ. Հակոբյանը, հենվելով եվրոպացի ուղեգիրների տեղեկությունների վրա, կարծում է, որ, չնայած 1548 թ. Սեֆյանների կողմից ավերմանը, 16-րդ դարի երկրորդ կեսին Սպերի բնակչության թիվը 4-5 հազար ընտանիք էր³⁶⁴:

Զգալի թվով բնակավայրեր են գրանցվել նաև Դերջանում՝ 1516 թ.՝ 173 (Ներքին Դերջանի 66 գյուղից 34-ը ավերված էին), 1530 թ.՝ 170, ընդ որում՝ 1516 թ. 4,7 հազար բնակիչներից միայն 9,8 %-ն էր մահմեդական, իսկ 1530 թ.՝ մոտ 10,8 հազարից 7,6 %-ը³⁶⁵: Այսպիսով, Էրզրումի նահանգի 3 գավառակների օրինա-

³⁶¹ Տե՛ս **Սահակյան Լ.**, Բարձր Հայքի..., էջ 58, 212, VI: Փակագծերում ավելացված են «անհայտ» կրոնական պատկանելություն ունեցողները, որոնց Լ. Սահակյանը հաշվարկել է քրիստոնյաների թվի մեջ:

³⁶² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 125-128: Տե՛ս նաև **Melkonyan A.**, The demography of the Province of Erzerum: Sixteenth-Twentieth Centuries, in "Armenian Karin/Erzerum", Edited by R. Hovannisian, Costa Mesa (California), 2003, էջ 134-145:

³⁶³ Տե՛ս **Սահակյան Լ.**, Բարձր Հայքի..., էջ 58, 245:

³⁶⁴ Տե՛ս **Հակոբյան Թ.**, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, էջ 225-226:

³⁶⁵ Տե՛ս **Սահակյան Լ.**, Բարձր Հայքի..., էջ 272-273, XII:

կով երևում է, որ 16-րդ դարի առաջին կեսին հայ բնակչությունը շարունակում էր գերակշռող մեծամասնություն կազմել իր հայրենի հողում (3 գավառակներում՝ միջինը 93 %): 3 գավառակներում 1516-1530 թթ. 520-ից ավելի գյուղերի հիշատակումն էլ իր հերթին խոսում է բնակչության մեծ խտության մասին: Դարավերջին էլ (1591 թ.) Բաբերդի գավառակի գյուղերում հաշվառվել է 4534 (5087) քրիստոնյա և 1800 մահմեդական³⁶⁶: Անշուշտ, այս թվերը նախորդների հետ անհամատեղելի են թվում, սակայն, ուսումնասիրելով օսմանյան հարկացուցակների՝ ըստ շնչերի կազմելու սկզբունքները, հանգել ենք այն եզրակացության, որ այստեղ խոսքը միայն գլխահարկ վճարող քրիստոնյաների մասին է, այսինքն՝ չափահաս տղամարդ բնակիչները՝ առանց ծերունիների: Ըստ Թ. Հոլլինգսուորթի՝ երեխաները ուշմիջնադարյան Եվրոպայում կազմում էին բնակչության 40 %-ը³⁶⁷, ուստիև սրա հետ միասին հաշվի առնելով նաև զառամյալներին (պայմանականորեն՝ շուրջ 5%), ստանում ենք, որ գավառակում ապրում էր 18,5 հազար քրիստոնյա, ինչը համադրելի է դարի առաջին կեսի վիճակագրական ցուցանիշների հետ:

Էրզրումի հարևան Կարսի նահանգում բնակչության տեղաբաշխման ավանդական պատկերի վրա խիստ բացասական ազդեցություն ունեցավ Ամասիայի պայմանագիրը, որի մասին խոսել ենք նախորդ ենթագլխում: Այդուհանդերձ, անգամ Ամասիայի հաշտությունից և շահ Աբաս Ա-ի կազմակերպած բռնագաղթից հետո՝ 1608-1610 թթ., Կարսում հայ բնակչություն է հիշատակվում՝ «բնակիչք Ղարսայ հայք»³⁶⁸:

Օսմանյան կայսրության՝ արևմտահայկական ամենահայախոճ վարչամիավորներից մեկն էր Վանի նահանգը: Այստեղ

³⁶⁶ Տե՛ս **Սահակյան Լ.**, Բարձր Հայքի..., VI:

³⁶⁷ Տե՛ս **Hollingsworth T.**, նշվ. աշխ., էջ 49:

³⁶⁸ «Դիան պատմութեան Հայոց», գիրք Ժ, էջ 59:

դեռ 1510-ական թթ. վենետիկցի մի վաճառական Վանը հիշատակում է որպես հիմնականում հայերով բնակեցված մեծ քաղաք, իսկ Աղթամար կղզում՝ «Արմենիկ» անունով բազմամարդ քաղաք (այսինքն՝ հայկական աղբյուրներում հիշատակվող Աղթամար ավանը), որտեղ միայն հայ քրիստոնյաներ էին բնակվում³⁶⁹: Վանի նահանգի վերաբերյալ պաշտոնական վիճակագրություն, ցավոք, չի հրատարակվել: Սուլեյման Կանունիի կողմից անցկացված մարդահամարի մասին քանիցս հիշատակում է թուրք ուղեգիր էվլիյա Չելեբին: Այդուհանդերձ, «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթար»-ի օրինակը ցույց է տալիս, որ հարկացուցակներում հնարավոր չէ տեղեկություններ գտնել օջաքլըք կամ հյուքլումեթ հանդիսացող վարչամիավորներում, որոնք առկա էին նախևառաջ հենց Վանի և Դիարբեքիի նահանգներում: Այդ իսկ ոչ միասնական սկզբունքների պարագայում 1577 թ. օսմանյան թիմարների մի դավթարում Վանի նահանգի Վանի, Արճեշի, Արձկեի (թուրք.՝ Ադիջևազ), Բիթլիսի, Բերկրիի և Կեցանի (թուրք.՝ Քեսան) գավառների Գավաշի, Արճեշի, Տատիկի, Օխկանի, Չուխուրի, Ամյուկի, Մուշի, Ադիջևազի, Բերկրիի և այլ նահիեններում (գյուղախմբերում) նշվում է 104 գյուղ³⁷⁰: Նույնպիսի մի դավթար էլ 1603 թ. հիմնականում համապատասխանում է նախորդին³⁷¹: Հետաքրքրական է, որ, երբ 1561 թ. «Շամիրամայ ջուրն բերին Վանայ այգիքն», Վան քաղաքից աշխատանքներին մասնակցել է 8 հազար մշակ³⁷²: Սա խոսում է այն մասին, որ քաղաքը պետք է բնակչության մեծ թիվ ունենար:

³⁶⁹ Տե՛ս «Ուղեգրություններ», հ. Ա, էջ 300-301:

³⁷⁰ Տե՛ս **Փափագյան Հ.**, Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի Վանի էյալեթին վերաբերող օսմանյան դիվանական վավերագրերը, «Բանբեր Մատենադարանի», թ. 15, Երևան, 1986, էջ 275:

³⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁷² Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 482:

Հետաքրքիր իրավիճակ էր թուրք-վրացական հարաբերություններում կռվախնձոր հանդիսացող Սամցխեի աթաբեկությունում (վրաց.՝ Սաաթաբագո): Նրան վերաբերող 1520-ական թթ. կազմված օսմանյան մի զեկուցագրում նշվում է, որ Տայք (վրաց.՝ Թավելի) գավառը, գտնվում էր Վրաստանի կազմում, բազմամարդ և ընդարձակ էր, խիտ բնակեցված ու բարգավաճ, ուներ շուրջ 200 բարեկարգ գյուղեր³⁷³: Մամրվանի (թուրք.՝ Նարիման) գավառը ուներ 40-50 գյուղ, ջրառատ էր և ցանքատարածություններով ու արոտավայրերով հարուստ³⁷⁴: Թորթումի Խախոյի (Իշխանաձորի) շրջանում մոտավորապես 100 գյուղ կար, այդ թվում՝ 20-30-ում կառավարում էին անկախ «անհավատ ազնավորներ»³⁷⁵, այսինքն՝ քրիստոնյա ազնվականներ: Արդահանի գավառում՝ մինչև Թմուկ բերդ, 300 գյուղ կար՝ ջրառատ և ցանքատարածություններով ու արոտավայրերով հարուստ³⁷⁶: Ջավախքում՝ մինչև Ածղուր (Ասկուրեթ), մոտ 200 գյուղ կար՝ հարթավայրոտ, խիտ բնակեցված գյուղերով, իսկ փաշայանիստ Ախալցխայի շրջակայքում 200 գյուղ կար³⁷⁷: Այսպիսով, զեկուցագրի տվյալների համադրմամբ ստացվում է, որ 1520-ական թթ. աթաբեկությունում շուրջ 1050 գյուղ կար:

Համանման թվեր են ներկայացված դարավերջի օսմանյան հարկացուցակում: Չըլըրի (Ախալցխայի) նահանգի 1250 բնակավայրերի բնակչության գերակշիռ մասը, ըստ 16-րդ դարի վերջի օսմանյան հարկացուցակի՝ «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթար»-ի, կրում էր հայերի ու վրացիների շրջանում մեծ տա-

³⁷³ Տե՛ս **Մուրադյան Ս.**, XVI դ. օսմաներեն մի վավերագիր, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 22, Երևան, 2003, էջ 244:

³⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 245:

³⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 246:

րածում ունեցող անուններ, այսինքն՝ երկրամասը գերազանցապես քրիստոնեաբնակ էր³⁷⁸: Ա. Մելքոնյանը համեմատել է օսմանյան երկու հարկացուցակների տվյալները՝ եզրակացնելով, որ միայն Վերին Ջավախքի 3 գավառներում 1595 թ. եղել է 358 գյուղ, իսկ 1694-1732 թթ.՝ 142, այսինքն՝ 2,5 անգամ ավելի քիչ: 1595 թ. Ախալքալաքի գավառում եղել է 139 գյուղ (Ակշեհիրի նահիե՝ 84 գյուղ, Թմուկ՝ 22, Նիալիսողուրի՝ 33), Խերթվիսի գավառում՝ 119 (Անտառային Ջավախք՝ 69, Խերթվիս՝ 38, Բուզմարեթ՝ 12), Չըլդըրի գավառում՝ 100 (Ջանբագ՝ 51, Գայլաբերդ՝ 16, Քանարբել՝ 33), ընդ որում՝ բնակավայրերի թիվը նվազել է բոլոր նահիեներում, հատկապես՝ Բուզմարեթի նահիեում ընդամենը մեկ բնակավայր էր մնացել³⁷⁹: Մեր կարծիքով՝ այս կտրուկ նվազման ժամանակահատվածը պետք է համարել 17-րդ դարի երկրորդ կեսը, քանի որ Չըլդըրի էյալեթի 13 սանջակներում էվլիյա Չելեբին 17-րդ դարի կեսին հիշատակում է 1060 գյուղ³⁸⁰: Հետագայում բռնի մահմեդականացման քաղաքականությունից առանձնակի տուժել է Օլթիի լիվան, որի բնակավայրերի թիվը 18-րդ դարի առաջին քառորդին 16-րդ դարի վերջի համեմատ կրկնակի նվազել է³⁸¹:

Օսմանյան կայսրության կազմում զգալի վերափոխումներ է կրել Համշենը: Թուրք պատմաբան Մ. Գյոքբիլգինի հրապարակած Տրապիզոնի գավառին պատկանող օսմանյան աշխար-

³⁷⁸ Տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Օսմանյան կայսրության ժողովրդագրական քաղաքականությունը որպես ցեղասպանության դրսևորում ըստ Էրզրումի և Ախալցխայի նահանգների օրինակների, էջ 40; **Նույնի**, Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003, էջ 76-82:

³⁷⁹ Տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Օսմանյան կայսրության ժողովրդագրական քաղաքականությունը..., էջ 43:

³⁸⁰ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 110:

³⁸¹ Տե՛ս **Ակոպով Ա.**, Տայք. վարչաժողովրդագրական պատկերը XVI դարից XIX դարի I երեսնամյակը, Երևան, 2013, էջ 97, 102:

հագիր մատյաններից տեղեկանում ենք, որ 16-րդ դարում Համշենը Տրապիզոնի գավառի մի գավառակ էր 3 նահիեներով (գյուղախմբերով)՝ Հեմշին, Քարահեմշին, Էքսանց³⁸²: Համաձայն այդ հրապարակման՝ 1532 թ. Տրապիզոնի գավառի նույնանուն գավառակում կար 199 գյուղ (բնակչությունը՝ 12639 տուն քրիստոնյա և 1094 տուն մահմեդական), իսկ Համշենի գավառակում՝ 34 գյուղ (457 տուն քրիստոնյա և 214 տուն մահմեդական)՝ 682 շունչ բնակչությամբ³⁸³: Լ. Սահակյանն ընտանիքի անդամների թվի՝ 8-10 միջին գործակցով հաշվարկել է Համշենի բնակչության թիվը՝ անընդունելի համարելով 682 շունչ բնակչության մատնանշումը Մ. Գյոքբիլգինի մոտ: Նա ստացել է 3656-4570 քրիստոնյա և 1712-2140 մահմեդական³⁸⁴: Միանգամայն ընդունելի համարելով Լ. Սահակյանի հաշվարկը, պետք է միաժամանակ նկատենք, որ 682 շունչը գլխահարկ վճարող տղամարդկանց թիվն է միայն: Ըստ Լ. Սահակյանի՝ Համշենում բռնի մահմեդականացման առաջին փորձերը պետք է դիտարկել 16-րդ դարի վերջից և 17-րդ դարից, ինչն Օսմանյան կայսրության՝ Սեֆյանների հետ սահմանին սուննի մահմեդականների տիրապետող դիրքն ամրապնդելու տրամաբանությունից էր բխում³⁸⁵:

Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում օսմանյան կայսրության տեղակայման պայմաններում արհեստականորեն ավելանում էր բնակչության թիվը: Միաժամանակ տեղաբնիկ տարրի հաշվին 16-րդ դարում մարդաշատ քաղաքներ էին Էրզրումը, Վանը, Երզնկան, ինչպես նաև Կարսը, Բայազետը, Խլաթը, Բիթլիսը, Մուշը, Արճեշը, Սեբաստիան, Մալաթիան, Դիարբեքիրը, նույնիսկ՝ Մանազկերտը, որը քրդական բեյերի միջև մղվող

³⁸² Տե՛ս **Սահակյան Լ.**, Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի..., էջ 212:

³⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 213:

³⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 215:

³⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 216-218:

կոիվներից դեռևս այնքան էլ չէր տուժել և 16-րդ դարի սկզբին ուներ մոտ 6 հազար տուն բնակչություն³⁸⁶:

16-17-րդ դարերի միգրացիոն գործընթացների արդյունքում ավելի ստվարացավ պատմական Փոքր Հայքի տարածքում ստեղծված օսմանյան վարչամիավորների հայ բնակչությունը: Հայահոծ էր հատկապես Սեբաստիայի նահանգը, իսկ Կեսարիայի շրջանում հայ բնակչության ստվարացմանը զուգընթաց 1550-1680-ական թթ. արդեն հիշվում են Կեսարիայի և Թոմարգայի հոգևոր առանձին առաջնորդներ³⁸⁷:

Սեֆյան Պարսկաստանի կողմից Արևելյան Հայաստանում ստեղծված վարչամիավորներում բնակչության տեղաբաշխման պատկերը ստանալու հարցում մեր տրամադրության տակ պաշտոնական վիճակագրություն չկա: Գուցե այս հարցում մեզ որոշ չափով օգներ 1591 թ. Երևանի նահանգում Օսմանյան կայսրության կողմից կազմված հարկացուցակը, որը, սակայն, չի հրատարակվել և, բացի այդ, ամբողջական չի կազմվել: Նման պայմաններում պարսկական կալվածագրերի³⁸⁸, հրովարտականների, հայ մատենագիրների, եվրոպացի և թուրք ուղեգիրների, ինչպես նաև վիմագրերի տվյալներով հնարավոր է հաստատապես պնդել, որ 16-րդ դարում Արևելյան Հայաստանը բավականին խիտ է բնակեցված եղել, ընդ որում՝ բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը շարունակել են կազմել հայերը: 1533 թ. օսմանյան բանակի՝ Արևելյան Հայաստան արշավանքը նկարագրելիս թուրք պատմիչ Իբրահիմ Փեչևհին Շորագյալի (Շիրակի) համար

³⁸⁶ Տե՛ս **Հակոբյան Թ.**, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, էջ 20:

³⁸⁷ Տե՛ս **Ավոյաճեան Ա.**, Պատմություն հայ Կեսարիոյ, էջ 907-909, 981:

³⁸⁸ Տե՛ս «Մատենադարանի պարսկական վավերագրերը», II, կալվածագրեր, պր. Ա (ԺԴ-ԺԶ դդ.), կազմեց՝ Հ. Փափագյան, Երևան, 1968, վավ. 12-16, 18, 19, 21, 22, 24, 26, 27; **Փափագյան Հ.**, Գյուղերն ու ագարակները Արևելյան Հայաստանում XVI-XVII դարերում, «ՊԲՀ», 1966, թ. 4, էջ 222:

առանձնահատուկ նշում է, որ մինչ իրենց զորքերի մուտքը «շատ բարեշեն է եղել, ունեցել է մշակված հողերով հարուստ բազմաթիվ գյուղեր», իսկ իրենց բանակն ավերել է դրանք³⁸⁹: Թահմասպ Ա-ի 1565 թ. հրովարտակում առանձնահատուկ կարևորությամբ նշված են Ջուղան, Նախիջևանը, Գեղարքունիքը, Կաղզվանը և Շիրակը, ուստի նրանք միջազգային կամ տարածաշրջանային առևտրի կարևոր ուղիների վրա էին³⁹⁰: 20 հազար³⁹¹ բնակչությամբ Ջուղա գյուղաքաղաքն առհասարակ վերածվել էր մետաքսի միջազգային առևտրի համաշխարհային կենտրոններից մեկի, և «էր մեծ և երևելի շէնն այն ի ժամանակին յայնմիկ **ի մէջ արեւելեայ աշխարհիս** (ընդգծումը մերն է – Մ.Մ.), զի տակաւին ոչ էին վարեալ յաշխարհն Պարսից յայնմ ժամանակի»³⁹²: 1590-1605 թթ. օսմանյան տիրապետության շրջանից մեզ հասել են Թաղեի, Դարաշամբի, Աստապատի և մերձակա վանքերի, Մակուի, Չորսի, Նախիջևանի և Գողթնի գյուղական որոշ համայնքների մասին օսմանյան վավերագրեր³⁹³, որոնք հաստատում են Գողթն-Նախիջևանում և Պարսկահայքում հայ բնակչության գերակշռող լինելու մասին: Մինչ շահ Աբասի բռնագաղթը Սալմաստի եպիսկոպոսությունը բավականին բարձր դիրք ուներ³⁹⁴: Պարսից արքունիքին տրվելիք պարտքը փակելու համար այթռակից Սահակ կաթողիկոսը մեկնել է հայաբնակ տարբեր

³⁸⁹ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Ա, էջ 33:

³⁹⁰ Տե՛ս **Փափագյան Վ.**, Առևտրաարհեստագործական հարկը Սեֆյան տերության մեջ XVI դարում և նրա վերացման հանգամանքները, «ՊԲՀ», 1984, թ. 2, էջ 117-120:

³⁹¹ **Հասրաթյան Մ.**, Հայկական ճարտարապետությունը և պատմաաշխարհագրական ու դեմոգրաֆիկ գործոնները, «ՊԲՀ», 1996, թ. 1-2, էջ 170:

³⁹² **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 61:

³⁹³ Տե՛ս **Փափագյան Հ.**, Մատենադարանի թուրքերեն վավերագրերի աղբյուրագիտական արժեքը, «ՊԲՀ», 1974, թ. 4, էջ 93:

³⁹⁴ Տե՛ս **Առաքելյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 26-27:

վայրեր, այդ թվում՝ Խոյի գավառ³⁹⁵: Պարսկահայքի պատմաքաղաքական տարանջատումը Հայաստանի ընդհանրությունից, ըստ Հ. Առաքելյանի, տեղի է ունեցել 15-րդ կամ 16-րդ դարում, քանի որ մինչ այդ հիշատակվում է Երասխի կամուրջը, որի մասին չգիտեն Առաքել Դավրիժեցին, Տավերնիեն, Շարդենը, Թուրնեֆորը, ընդ որում՝ Շարդենը նույնիսկ պարզ նշում է, որ Երասխը Հայաստանը բաժանում է Մեդիայից³⁹⁶:

Արևելյան Հայաստանում հոժ հայ բնակչություն էր կենտրոնացած հատկապես Արարատյան դաշտում, որտեղից քանիցս 16-րդ դարում կազմակերպվել են հայերի բռնագաղթեր, մելիքական տների հովանու ներքո գտնվող Արցախում, Գեղարքունիքում, ինչպես նաև Սյունիքի մյուս հատվածներում, Գանձակում, վրացահպատակ Լոռիում: 1538 թ. Թահմասպ Ա-ի հրամանագրով հաստատվել է Գեղարքունիքի Ալթուն Թախթ, Փոքր Ենգիջա, Մեծ Ենգիջա, Փոքր Արաք, Միրաբադ, Գյուրջի Վերան և Ամրսաղ գյուղերի մուքթերի պատկանելությունը Գեղարքունիքի Մելիք Բեկ Մելիք-Շահնազարյանին, 1605 թ. Մելիք Քյամալին է շնորհվել Նախիջևանի թումանի Զառուզիբիլ (Ծար և Սողք) գավառի Ղարասաղալ գյուղից հարկերի գանձման իրավունքը, նույն թվին Աբաս Ա-ի հրամանագրով շահական բոլոր պաշտոնյաներին հրամայվել է Գեղարքունիքից բերված գերիներին ներմամբ հանձնել Յավրի Բեկին, իսկ 1708 թ. Երևանի դատարանի արձանագրության մեջ նշվում է Մելիք-Շահնազարյաններին վերադարձվող գյուղերի ցանկը՝ Ղարանլուղարա, Դրախտիկ (Թուխլիջա), Մագրա, Ադիյաման (Կոթ), Ալթուն Թախթ, Փոքր Ենգիջա, Մեծ Ենգիջա, Փոքր Արաք, Միրաբադ, Գյուրջի Վերան,

³⁹⁵ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 206:

³⁹⁶ Տե՛ս **Առաքելյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 35-36:

Ամրասար³⁹⁷: 16-րդ դարում Գեղարքունիքի մելիքության՝ Տաթևի վանքին հարկատու գյուղերի ցանկում թվարկված են Ղուլալի (Գավառից 2 կմ հարավ-արևելք), Վերին Քյուլաղրան, Դալուղարդաշ (Սարուխան), Քթաշեն, Գավառ, Կոթ, Կածիք, Կնձուտ, Գանձակ, Նորատուս և այլ գյուղեր³⁹⁸:

Ընդհանրացնելով ներկայացրած տվյալները՝ նշենք, որ 16-րդ դարի վերջին Երևանի և Գանձակի նահանգներում, ըստ Խուան Պարսկաստանցու (16-17-րդ դարեր), 250 հազարական ծուխ բնակչություն կար, իսկ ըստ Սիդոնի եպիսկոպոսի մի գրության՝ 1587 թ. «Մեծ Հայքի» կաթողիկոսի իրավասության տակ կար ավելի քան 260 հազար հայ ընտանիք, Սսի՝ ավելի քան 20 հազար³⁹⁹: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Վանա լճի ավազանում գործում էր Աղթամարի կաթողիկոսության նվիրապետական աթոռը, Գանձակ-Արցախում՝ Գանձասարի կաթողիկոսությունը, իսկ մեր կողմից հայ բնակչության ընտանիքի միջին մեծության գործակիցը 7,6 էինք հաշվարկել, ուստի ստացվում է, որ, Սիդոնի եպիսկոպոսի գրության համաձայն, 1587 թ. դրությամբ Հայաստանի տարածքում միայն Ս. Էջմիածնի նվիրապետության ներքո, որը 16-րդ դարի վերջին շատ ծանր ժամանակաշրջան էր ապրում, կար առնվազն 2 մլն հայ բնակչություն: Այս թվին զուգահեռ հաշվարկելով Խուան Պարսկաստանցու թվերը և դիտարկելով Լ. Սահակյանի և Ա. Մելքոնյանի կողմից մահմեդականների համար ընդունելի համարվող ընտանիքի միջին մե-

³⁹⁷ Բնակավայրերի անվանումները տրված են մահմեդական փաստաթղթերում ներկայացված ոչ հայկական ձևերով (տե՛ս **Կոստիկյան Ք.**, Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնագարյանների պատմությունից, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 24, Երևան, 2005, էջ 303-329):

³⁹⁸ Տե՛ս **Բարխուդարյան Ս.**, Գեղարքունիքի մելիքներն ու տանուտերերը ըստ Տաթևի վանքի մի փաստաթղթի, էջ 191-227:

³⁹⁹ Տե՛ս **Կարապետյան Մ.**, Երևանի բնակչության էթնիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ., «ՊԲՀ», 1986, թ. 2, էջ 97:

ծության 6 գործակիցը՝ միջինացված գործակցով հաշվարկով ստանում ենք, որ Գանձակի և Երևանի նահանգներում օսմանյան բռնազավթման սկզբնափուլում կար յուրաքանչյուրում շուրջ 1,75 միլիոն բնակչություն: Փաստորեն, այս երկու թվերի հաշվարկը բերում է միմյանց հակառակ ծայրահեղությունների:

Նման պարագայում հետադարձ հայացք գցելով նաև Արևմտյան Հայաստանի վարչամիավորներում բնակչության տեղաբաշխմանը (1250 գյուղ Չըլդըրի նահանգում, 520 գյուղ Էրզրումի նահանգի միայն 3 գավառակներում, 100-ից ավելի գյուղեր Վանի նահանգի միայն մոտ մեկ տասնյակ նահիեններում)՝ կարելի է եզրակացնել, որ 16-րդ դարում Հայաստանը շարունակել է բավականին խիտ բնակեցված լինել, ընդ որում, չնայած պատերազմական գործողություններին, օտար էթնիկական ներթափանցումներին, հայ բնակչության զանգվածային բռնազաղթերին, կամավոր արտագաղթին, սովին և հիվանդություններին, հայկական բնակավայրերի ավանդական ցանցը դեռևս շարունակել է պահպանվել: Համադրելով վերը կատարած մեր հաշվարկները, բնակչության տեղաբաշխման պատկերը, Հայկական լեռնաշխարհի բնակլիմայական պայմանները և հետևապես հացահատիկի ու առհասարակ սննդի ստացման լայն հնարավորությունները՝ միանգամայն իրատեսական ենք համարում, որ Հայաստանի բնակչության թիվը լինել 5 միլիոնի սահմաններում, որից առնվազն 4 միլիոնը՝ հայեր: Հակառակ պարագայում 17-րդ դարի սկզբին Հայաստանին պատած ամենազանգվածային բռնազաղթից, ինչպես և աննախադեպ սովից ու ժանտախտից հետո մի քանի տասնամյակում բնակչության տեղաբաշխման նախկին պատկերը և բնակավայրերի ցանցը չէին կարող իրենց հիմնական գծերով վերականգնվել:

ԳԼՈՒԽ Բ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 17-ՐԴ ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

2.1. Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և առանձնահատկությունները

Ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում 17-րդ դարում աչքի են ընկել մի շարք առանձնահատկություններով, որոնք պայմանավորված էին ռազմաքաղաքական իրադրությամբ թելադրվող հանգամանքներով, մասնավորապես՝ թուրք-պարսկական հերթական պատերազմի ընթացքում կատարվեց հայ բնակչության՝ նախադեպը չունեցող բռնագաղթ, իսկ 16-րդ դարի վերջին տարիներից մինչև 17-րդ դարի առաջին տասնամյակի վերջը Հայաստանը և հարևան Փոքր Ասիան փոթորկվել էին ջալալիական շարժումներից: 16-րդ դարի վերջին տասնամյակում և 17-րդ դարի սկզբին ամբողջ Հայաստանը գտնվում էր Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ: Ինչպես նշել ենք նախորդ գլխում, 1586 թ. սկսած տեղ են գտել զանգվածային արտագաղթերի դեպքեր Արևելյան Հայաստանից, որտեղ մելիքական տները և բնակչությունը չեն հարմարվել օսմանյան հարկային վարչամեքենային: Այս միտումը շարունակվել է նաև 1601-1603 թթ.: Նախիջևանի Խառոցն գյուղում ընդօրինակված Ավետարանի 1602 թ. հիշատակարանում ուշագրավ տեղեկություն կա այն մասին, որ «մեծ մայրաքաղաք գեղն Ճահուկի» բնակչությունը, չդիմանալով օսմանյան հալածանքներին, «ելեալ փախան ի բնակչացն իւրեանց»⁴⁰⁰:

17-րդ դարում Հայաստանում տեղի ունեցած ժողովրդագրական գործընթացների վրա ամենաբացասական ազդեցությունն են գործել շահ Աբաս Ա-ի կողմից կազմակերպված զանգ-

⁴⁰⁰ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 66:

վածային բռնագաղթը և Օսմանյան կայսրության ասիական նահանգները համակած ջալալիական շարժումները, որոնց կանդրադառնանք առանձին:

Շարունակվող թուրք-պարսկական պատերազմների համար շարունակում էր բնութագրական լինել հայերի զանգվածային գերեվարումը: 17-րդ դարի սկզբին Կոստանդնուպոլսի շուկաներից մեկում Սիմեոն Լեհացին ականատես է եղել քրիստոնյա մանուկ և պատանի գերիների զանգվածային վաճառքի⁴⁰¹: Ա. Խառատյանը մեծագույն առաքինություն է համարում հայ խոջաների, եկեղեցու և համայնքների կողմից գերիների փրկագնման դեպքերը (1534 թ. խոջաները՝ նախիջևանցի ունիթորի, 17-րդ դարի սկզբին՝ Օգոստինոս Բաջեցին՝ ևս նախիջևանցի ունիթորների, 1620-1630-ական թթ.՝ Կարինի հայ մաքսապետ Սանոս Չելեպին (ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ շուրջ հազար մարդու), 1630 թ.՝ Մովսես կաթողիկոսը 3-4 հազար գերի Երևանից, Թավրիզից և այլ վայրերից)⁴⁰²: Նա իրավամբ կարծում է, որ Հայ եկեղեցին գերիներին փրկագնելը քաղաքականություն էր դարձրել, օրինակ՝ 1638 թ. Արարատյան դաշտից և Երևանից գերվածներին հաջողվեց փրկագնել էրզրումի հայ վաճառականների օգնությամբ⁴⁰³: Եվ իսկապես, փրկագնման քաղաքականությունը վարել է ոչ միայն Մովսես Գ Տաթևացին (1629-1632), այլև նրա հաջորդ Փիլիպպոս Ա Աղբակեցին (1633-1655), ով 1650 թ.

⁴⁰¹ Տե՛ս Սիմեոն դարի Լեհացույ Ուղեգրությւն. տարեգրութիւն եւ յիշատակարանք (այսուհետ՝ **Սիմեոն Լեհացի**), հրատ.՝ Ն. Ակինեան, Վիեննա, 1936, էջ 18-20:

⁴⁰² Գերիների ազատման դրվագ է ներկայացված 1607 թ. Ավետարանի հիշատակարանում, որի համաձայն՝ պարոնտեր Ղալապեկ Ոհանը Գանձակ քաղաքից շատ գերիներ և գրքեր ազատեց (տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 282):

⁴⁰³ Տե՛ս **Խառատյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 331-334:

շահ Աբաս Բ-ից (1642-1666) փրկագնման միջոցով կարողացել է մի խումբ հայերի ազատել գերությունից⁴⁰⁴:

17-րդ դարի առաջին կեսին Հայաստանում ժողովրդագրական գործընթացների մեջ հետաքրքիր առանձնահատկություն էր վանականների թվի կտրուկ աճը, ինչը պայմանավորված էր Հայ առաքելական եկեղեցու գործունեության ակտիվացմամբ, գոյություն ունեցող վանքերի վերաշինմամբ և նոր վանքերի հիմնմամբ: Ձեռագրերի հիշատակարաններում, մանր ժամանակագրություններում և անգամ թուրք ուղեգիրների աշխատանքներում քանիցս հանդիպում ենք այս կամ այն վանական կենտրոնում հոգևորականների թվի հիշատակմանը կամ թվարկմանը: Ս. Էջմիածնում հիշատակվում են ավելի քան 500 հոգևորականներ⁴⁰⁵, Մշո Ս. Կարապետ վանքում՝ 300⁴⁰⁶, Վարազավանքում՝ ավելի քան 300⁴⁰⁷, Աղթամարի Ս. Խաչ վանքում՝ ավելի քան 200 (և մոտ 300 ճգնավոր դերձակներ)⁴⁰⁸, Տաթևի վանքում՝ ավելի քան 100⁴⁰⁹, Լիմ անապատում՝ 60-70⁴¹⁰, Հովհաննավանքում՝ 60⁴¹¹, Խոտակերաց վանքում՝ 6⁴¹²: Տարբեր բնակավայրերում հիշատակվում են բազմաթիվ հոգևորականներ, օրինակ՝

⁴⁰⁴ Տե՛ս «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը», հ. I, հրովարտականեր, պ. II (1601-1650 թթ.), կազմեց՝ Հ. Փափազյան, Երևան, 1959, վավ. 39:

⁴⁰⁵ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 296, 358:

⁴⁰⁶ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 170:

⁴⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 259: Վարազավանքում 16-րդ դարում (1575 թ.) ևս մեծ թվով բարձրաստիճան հոգևորականների թվարկման օրինակ տե՛ս՝ ՄՄ, ձեռ. № 4749, էջ 95ա:

⁴⁰⁸ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 257:

⁴⁰⁹ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 187-189:

⁴¹⁰ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 356; «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 199, 478-479, 523, 811; **Ոսկեան Հ.**, Վասպուրական-Վանի վանքերը, Գ. մաս, Վիեննա, 1947, էջ 978:

⁴¹¹ Տե՛ս **Ջաքարիա Քանաքեռցի**, հ. II, էջ 188:

⁴¹² Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 402-404:

Բաղեշում՝ 11⁴¹³, Ագուլխում՝ 10⁴¹⁴, Հովհաննավանքում՝ ավելի քան 10⁴¹⁵, Խիզանում՝ ավելի քան 10⁴¹⁶, Ղարամուրատում (Գանձակի Չակամի գավառ)՝ 7⁴¹⁷: Ուշագրավ է, որ Փիլիպպոս Աղբակեցին ձեռնադրել է ավելի քան 400 կուսակրոն հոգևորականներ⁴¹⁸, կանոնակարգել է կրթությունը, վանքերում կարգել արեղաներ, գյուղերում ու քաղաքներում՝ երեցներ. «Եւ սովաւ բազում կիսաւեր և խախտեալ եկեղեցիք նորոգեցան, և ի գիւղս և ի քաղաքս յոյով եկեղեցիք նոր շինեցան հրաշագան յօրինուածովք՝ պայծառ և փառատր ամենայն որպիսութեամբ»⁴¹⁹:

Ձեռագրերի հիշատակարաններում գրիչի կամ ստացողի ընտանիքի անդամների թվարկումից շատ հաճախ պարզ է դառնում, որ նույն գերդաստանի մի քանի սերունդներում եղել են մի շարք հոգևորականներ: Այսպես, Մշո Եղիազարու (Առաքելոց) վանքում գրված Սաղմոսարանի 1636 թ. հիշատակարանում 3 սերունդում ներկայացված են 4 հոգևորականներ⁴²⁰: Սյունյաց Աջանան գավառի Եղինկյան գյուղում 1615 թ. գրված «Վարք Հարանց»-ի հիշատակարանում գրիչ Մինաս քահանան հիշատակում է քահանա հորը և քահանա եղբորը⁴²¹: Դիզակի Թաղասեռ գյուղում նորոգված Ավետարանի 1634 թ. հիշատակարանում թվարկված են Հովհաննես եպիսկոպոսին արյունակից 4 եպիսկոպոսներ, 2 արեղաներ և 2 քահանաներ⁴²²: 1630-1660-ական թթ. վանական կյանքի աշխուժացմանը զուգահեռ աննախադեպ

⁴¹³ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 603-606:

⁴¹⁴ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 423-432:

⁴¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 146-148:

⁴¹⁷ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 362-368:

⁴¹⁸ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 359:

⁴¹⁹ **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 266:

⁴²⁰ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 640:

⁴²¹ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 543:

⁴²² Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 557:

տարածում ստացավ նաև կուսակրոն կանանց թվի աճը, և հատկապես աչքի էին ընկնում Երնջակ գավառի Շոռոթի, Առինջի, Վարանդայի Ավետարանոց գյուղի և Ագուլխի կուսանոցները⁴²³:

17-րդ դարի առաջին կեսին հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում ժողովրդագրական գործընթացներին առնչվող տեղեկություններ հայթայթելիս հանդիպելով գրիչների կամ ստացողների ընտանիքների անդամների հաճախակի թվարկմանը՝ մենք որոշեցինք դրանց միջոցով հաշվարկել տվյալ ժամանակաշրջանում ընտանիքի միջին մեծության գործակիցը (ընտանիքի անդամների միջին թիվը): Հաշվի ենք առել միայն այն հիշատակարանները, որոնք գրվել են բուն Հայաստանում և ունեն ձեռագրի ընդօրինակման վայրի հստակ տեղորոշում⁴²⁴: Տվյալների դուրսբերման համար ընթերցել ենք շուրջ 3000 հիշատակարաններ, որոնցից դուրս ենք բերել շատ թե քիչ կանոնավոր թվարկմամբ մոտ 650 ընտանիքների վերաբերյալ տվյալներ: Այս գործում ոչ նպաստավոր գործոն է որոշ դեպքերում իգական սեռի ներկայացուցիչների ոչ կանոնավոր թվարկումը կամ ընդհանրապես բացակայությունը⁴²⁵, օրինակ՝ Խիզանում ընդօրինակված Ավետարանի 1623 թ. հիշատակարանում պարզապես գրված է՝ «և ամենայն դստերքն իր», «և հանգուցեալ կանայքն իր»⁴²⁶: Երբեմն թվարկման մեջ չեն թվարկվում ոչ միայն իգական սեռի ներկայացուցիչ հարազատները, այլև անգամ

⁴²³ Տե՛ս Մկրտչյան Հ., Հայկական ձեռագրերի հիշատակարանները կանանց մենաստանների և կուսակրոն կանանց վերաբերյալ, «Էջմիածին», 2013, թ. Բ, էջ 89-101:

⁴²⁴ Առանց վայրի նշման կամ գաղթօջախներում գրառված ձեռագրերն առանձին ուսումնասիրության նյութ կարող են լինել: Մեր աշխատանքում դիտարկել ենք գաղթօջախների ձեռագրերի միայն այն հիշատակարանները, որոնցում ներկայացված են նոր վերաբնակիչներ՝ հայրենի բնակավայրի հիշատակմամբ:

⁴²⁵ Տե՛ս օրինակ՝ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 20-21:

⁴²⁶ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 115:

արական սեռի ներկայացուցիչները, օրինակ՝ Դիզակի Քամալեցիք գյուղում ծաղկված Ավետարանի 1639 թ. հիշատակարանում ծաղկող Ավետիսը հիշատակում է ծնողներին և «եղբայրքն իմ և քրերքն իմ»⁴²⁷: Թվարկման տվյալներն ի մի բերելուց հետո ստացել ենք ընտանիքի միջին մեծության 6.2 գործակիցը⁴²⁸: Հաշվի առնելով իգական սեռի ներկայացուցիչների թվարկման ժամանակ թույլ տրված հաճախակի բացթողումները (մեր կողմից ուսումնասիրված հիշատակարաններից ավելի քան 80 ընտանիքների պարագայում, այսինքն՝ 12,3 % դեպքերում)՝ կարծում ենք, որ ընտանիքի միջին մեծության գործակիցը ճիշտ կլինի 12,3 %-ով (եթե անորոշ գրված «քրերք» կամ «դստերք» ձևակերպումների պարագայում իգական սեռի ներկայացուցիչների թիվը նվազագույն հնարավորն ենք դիտարկում՝ 2) ավելի բարձր համարել, այսինքն՝ 7: Փաստորեն, միանշանակ ճիշտ է վարվել Ա. Մելքոնյանը, որ շահ Աբասի բռնագաղթի վերաբերյալ ընտա-

⁴²⁷ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 768-769:

⁴²⁸ Հաշվարկի տվյալների հիմքը (ընտանիքի անդամների թվարկումը) տե՛ս՝ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, № 9, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 22, 25, 32, 43, 59, 60, 64, 66, 67, 70, 71, 78, 80, 81, 82, 83, 92, 95, 100, 105, 108, 144, 160, 163, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 180, 193, 208, 209, 218, 224, 230, 231, 237, 240, 254, 259, 272, 318, 321, 333, 353, 355, 364, 365, 366, 371, 378, 386, 395, 445, 459, 464, 478, 508, 533, 537, 606, 608, 611, 612, 614, 660, 665, 683, 690, 694, 718, 719, 724, 729, 731, 764, 791, 797, 798, 808, 815, 844, 851, 861, 863, 872, 894, 931, 932, 944, 951, 969, 980, 982, 987; հ. Բ, № 1, 19, 29, 31, 49, 54, 64, 65, 66, 96, 158, 159, 164, 190, 204, 214, 267, 277, 290, 293, 311, 314, 318, 320, 335, 340, 353, 367, 368, 372, 378, 380, 381, 383, 435, 446, 485, 504, 505, 515, 549, 554, 561, 563, 581, 592, 603, 626, 628, 645, 654, 665, 685, 690, 692, 702, 733, 820, 823, 824, 825, 827, 835, 846, 861, 864, 874, 901, 911, 917, 923, 935, 946, 959, 960, 965, 967, 968, 972, 1004, 1018, 1028, 1030, 1077, 1081, 1083, 1085, 1090, 1097, 1098, 1117, 1121, 1140, 1150, 1155, 1178, 1187, 1188, 1189, 1195, 1207; հ. Գ, № 22, 33, 61, 75, 83, 107, 115, 151, 166, 173, 175, 249, 298, 301, 303, 313, 315, 316, 329, 338, 358, 384, 421, 428, 442, 446, 463, 484, 485, 492, 495, 523, 524, 542, 554, 560, 575, 606, 618, 625, 630, 634, 637, 642, 652 և այլն:

նիքների թվի հիշատակումները բազմապատկել է իր կողմից 19-րդ դարի սկզբին Էրզրումի նահանգի համար հաշվարկած 7-8 գործակցով⁴²⁹ ընդունելով, որ 17-րդ դարի սկզբին գործակիցը նույնը պետք է լիներ:

Հաշվարկները կատարելիս ուշադրություն ենք դարձրել, որ ընտանիքների անդամների միջին թիվն առանձնապես մեծ էր Վանա լճի ավազանում, Էրզրումի նահանգում, Արցախում, Արարատյան կուսակալության մեջ մտնող Կոտայքում և մի քանի այլ շրջաններում (միջինը՝ 7.5-8): Գործակիցը տասնամյակներով հաշվարկելիս ամենաբարձրը ստացել ենք 1601-1610 թթ.՝ 6.5, թեև մահվան մասին դեպքերի ամենաշատը հանդիպել ենք հենց այս տասնամյակում: Կարծում ենք, որ ընտանիքի անդամների թվի մեծությունը պայմանավորված է 16-րդ դարի վերջին երկու տասնամյակներում ծնվածների թվով: 1611-1620 թթ. գործակիցը նվազում է 8,3 %-ով, 1621-1630 թթ.՝ ևս 4,1 %-ով, ինչը պետք է պայմանավորված լիներ 1604 թ. բռնագաղթի և 1606-1609 թթ. սովի հետևանքով բնակչության բացարձակ թվի նվազմամբ, հետևաբար և ավելի քիչ թվով մարդկանցից ծնվածների թվով: Ժողովրդագրական «պայթյուն» է գրանցվում հաջորդ տասնամյակում՝ 1631-1640 թթ., երբ ընտանիքի անդամների միջին թիվն աճել է մոտ 8 %-ով, ինչը պետք է պայմանավորված լիներ նախորդող մեկ և կես տասնամյակներին Արևելյան Հայաստանում Ամիրգունա խանի ժողովրդագրական քաղաքականությամբ, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ ջալալիական շարժումների հաղթահարմամբ և մի շարք այլ գործոններով, որոնց կանդրադառնանք հաջորդ ենթագլուխներում: Մեր հաշվարկների համաձայն՝ 1641-1650 թթ. գրեթե պահպանվել է նախորդ տասնամյակի պատկերը՝ չնչին (2,4 %) նվազմամբ:

⁴²⁹ Տե՛ս «Հայոց պատմություն», հ. II, գ. II, էջ 629:

Հարկ ենք համարում շեշտել, որ ընտանիքի միջին մեծության գործակիցը հաշվարկելիս դիտարկել ենք միայն ամուսիններին և իրենց զավակներին: Միաժամանակ կարծում ենք, որ Լ. Սահակյանը⁴³⁰ և տարբեր այլ ուսումնասիրողներ ճիշտ են վարվում ծխերի (տների) միջին մեծության գործակիցը շատ ավելի բարձր, օրինակ՝ 10 դիտարկելով, քանի որ, ինչպես նկատել է Մ. Կարապետյանը Ի. Շոպենի վիճակագրության ուսումնասիրությունից⁴³¹, տների և ընտանիքների համաժամանակյա վիճակագրության մեջ առաջինի մեջ ավելի շատ մարդիկ էին մտնում: Սա, իհարկե, բացատրվում է նահապետական ընտանիքով, այսինքն՝ մեկ ծխի մեջ կարող էին լինել տատիկն ու պապիկը կամ էլ ամուսինների մի քանի որդիների ընտանիքները: Սա, ինչպես և եվրոպական շատ երկրներում, երբեմն հետապնդում էր նաև վճարելիք որոշ հարկերի չափը նվազեցնելու նպատակ⁴³²: Զաքարիա Քանաքեռցու տեղեկությունը Կարբի գյուղաքաղաքում մեկ տանը 30, իսկ Պետրոս Պետիկի հաղորդումը Նախիջևանի Ապարաններ գյուղում՝ 20-25 (առնվազն՝ 5) անհատի մասին⁴³³ ևս հաստատում են մեկ տան՝ մեկ ընտանիքից զգալիորեն մեծ լինելու հանգամանքը: Նման պարագայում կարծում ենք, որ ճիշտ է սկզբնաղբյուրներում հիշատակվող «ընտանիք» և «ծուխ» («տուն») հասկացությունների պարագայում միջին գործակից համարել համապատասխանաբար 7 և 10:

⁴³⁰ Տե՛ս **Սահակյան Լ.**, Բարձր Հայքի..., էջ 60-63:

⁴³¹ Մ. Կարապետյանը Ի. Շոպենի վիճակագրության մեջ նկատել է, որ Ռուսական կայսրությանը միացվելուց հետո Երևանի 1730 տներում 2751 ընտանիք կար (տե՛ս **Կարապետյան Մ.**, Երևանի բնակչության..., էջ 103, իսկ նրա կողմից օգտագործված վիճակագրությունը տե՛ս՝ **Шопен И.**, Исторический памятник состоянія Армянской области въ эпоху ея присоединенія къ Россійской Имперіи, Санкт-Петербургъ, 1852, էջ 468, 543-546): Փաստորեն, 19-րդ դարի երկրորդ քառորդի սկզբին 1 տանը բաժին էր ընկնում միջինը 1.59 ընտանիք:

⁴³² Տե՛ս **Hollingswoth T.**, նշվ. աշխ., էջ 90-91:

⁴³³ Տե՛ս **Կարապետյան Մ.**, Երևանի բնակչության..., էջ 103:

Ընտանիքների անդամների թվարկումից ակնհայտ է, որ բարձր է եղել մահացության գործակիցը, հատկապես՝ կանանց և երեխաների շրջանում: Բալու քաղաքում ընդօրինակված Ավետարանի 1623 թ. հիշատակարանում ներկայացված են ստացող պարոն դարբին Աղաջանի հանգուցյալ 2 կանայք և ողջ կինը⁴³⁴: Այսօրինակ հիշատակումներից հստակ երևում է կանանց շրջանում մահացության բարձր գործակիցը, որը պետք է պայմանավորված լիներ ծննդաբերությունների ժամանակ մահացությամբ:

Կյանքի միջին տևողության վիճակագրություն կազմելու համար բավարար տվյալներ չունենք, քանի որ հազվադեպ են հանդիպում մահվան տարիքի հիշատակումները: Այդ եզակի օրինակներից մեկում՝ Որոտանի Գետաթաղ գյուղում գրված Շարակնոցի 1639 թ. հիշատակարանում գրիչ Ավետը հիշատակում է 3-ամյա հասակում վախճանված 2 եղբայրներին, 12 տարեկանում վախճանված քեռուն, ինչպես նաև ձեռագրի ստացող Մինաս քահանայի՝ 15 տարեկանում վախճանված եղբորը⁴³⁵: Հազվադեպ հիշատակվում է նաև մահվան պատճառը: 1619 թ. Կեցանի Եղեգիս գյուղում գրված Ավետարանի հիշատակարանում Մարտիրոս գրիչը հաղորդում է, որ Ավետարանի պատվիրատու Հովհաննեսի որդի Կարապետը «տարածամ փոխեցաւ առ Քրիստոս»⁴³⁶. մահվան պատճառը ժանտախտն էր: Հետաքրքիր տվյալներ է հաղորդում Հակոբ Կարնեցին: Նրա հավաստմամբ՝ իր հոր՝ Գևորգի հայրն ու մայրը 4 զավակ են ունեցել: Գևորգը ծնվել է 1583 թ. և մահացել 1655 թ.՝ ապրելով 72 տարի: Գևորգի ամուսնանալուց հետո՝ 1606 թ., վրա է հասել սովը, և նրա մայրն ու երկու եղբայրները մահացել են: Ունեցել է 7 երեխա (5 որդի և 2 աղջիկ), որոնցից 3-ը մանկահասակ մահացել են: Ավագ որդի

⁴³⁴ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 112-113:

⁴³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 765:

⁴³⁶ Նույն տեղում, էջ 18:

Մելքոնը մահացել է հորը գրեթե զուգահեռ՝ 42 տարեկանում, աղիքների հիվանդությունից⁴³⁷: Հակոբ Կարնեցու ընտանիքին վերաբերող տվյալներից երևում է սովի, հիվանդությունների և մանկամահացության ազդեցությունը կյանքի միջին տևողության վրա, ինչպես նաև դրանց շրջանցման պարագայում 70 տարեկանի շեմը հաղթահարելու մեծ հավանականությունը:

17-րդ դարի հենց սկզբից ժողովրդագրական գործընթացներում իրենց անբաժան տեղն ունեին պատերազմական գործողություններին ուղեկցող սովն ու ժանտախտը: Խիզան քաղաքում ընդօրինակված Ավետարանի 1601 թ. հիշատակարանում ասվում է. «...յոյժ սղութին է հացի և այլ ամենայն իրաց: Եւ է [տա]րածան մահ ի [տեղ]իս...»⁴³⁸: Այսօրինակ հիշատակումները բազմաթիվ են շահ Աբաս Ա-ի կազմակերպած բռնագաղթին և ջալալիական շարժմանը հաջորդող տարիներին՝ 1606-1609 թթ., որոնց հաջորդ ենթավերնագրերում կանդրադառնանք: Բազմաթիվ են ժանտախտի դեպքերը նաև հաջորդ տասնամյակներում: Սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում է, որ 1618 թ. «մահ անկաւ, հարիւր և քառասուն տղայ մեռաւ ի Գումիշխանէն ի մէկ օրն»⁴³⁹: Վարդան Բաղիշեցու ժամանակագրության (17-րդ դար) համաձայն՝ սա սաստիկ մարդամահ էր Գյումուշխանեի համար, «որ փոքր քաղաք մի է՝ երեք հարիւր տուն»⁴⁴⁰: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ 1621 թ. «յոյժ մահ է անկեր Արզրում և շրջակա բոլորքն»⁴⁴¹: Մեկ այլ սկզբնաղբյուրի համաձայն՝ 1621 թ. «մահ տարածեցաւ յարևելից մինչև ի մուտս արևու, անասելի և անպատմելի, մինչ

⁴³⁷ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 242-243, 246, 247, 248, 249:

⁴³⁸ «Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 34:

⁴³⁹ **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 480; «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 268, 283:

⁴⁴⁰ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 394:

⁴⁴¹ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 240:

զի փոս հատեալ Ի (20), Լ (30), Խ (40), Ծ (50) մարդ ի ներս լնուին և որոց ոչ գոյր տեարք, անկեալք յանցս ճանապարհաց»⁴⁴²:

Ժանտախտի դեպքեր արձանագրվել են նաև 1623 թ.⁴⁴³: 1623 թ. Խիզանում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում Հովհաննես քահանան հաղորդում է, որ Եգիպտոսից և Ստամբուլից սաստիկ մահտարածամը 2 տարվա ընթացքում հասել է Հալեպ, Ուռհա, Ամիդ, Բաղեշ, Վան, Խիզան և մոտակա գավառներ՝ օրական մինչև 100 կյանք խլելով (երբեմն՝ մեկ տնից միանգամից 2-3 մեռյալ)⁴⁴⁴: Տեղեկությունը հաստատում է նաև Ավնդանց գյուղի Կիրակոս քահանան՝ 2 շաբաթվա մեջ օրական 8-10 մահ արձանագրելով (ընդ որում՝ զոհվել է նաև գրչի Ստեփանոս որդին, և կարճ ժամանակ անց ծնվել է նոր որդի՝ Մովսեսը)⁴⁴⁵: 1624 թ. Ավնդանց գյուղում գրված Ավետարանի ստացող Կարապետ Մոկացին ներկայացնում է շահ Աբասի բռնագաղթից հետո ստեղծված իրավիճակը՝ բռնագաղթյալների մի մասի մահը, համատարած սովը, մարդակեր գայլերի տարածումը, տարածամ մահը, որը, ըստ նրա, սկսել է «Լատինացոց աշխարհից» ու տարածվել մինչև Պարսկաստան⁴⁴⁶: Այդուհանդերձ, ըստ նրա, մահտարածամի գլխավոր պատճառը 1601 թվականից չրադարող պատերազմներն էին⁴⁴⁷:

1630-ական թթ. առաջին կեսին ռազմական գործողությունները հիմնականում ընթանում էին Միջագետքում՝ օսմանյան ռազմերթերի ժամանակ մեծ նեղություններ պատճառելով Դիարբեքի հայությանը, որ ստիպված էր լինում ոչ միայն լրա-

⁴⁴² «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 356:

⁴⁴³ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 146; հ. 2, էջ 520:

⁴⁴⁴ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 115:

⁴⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 148: Հմմտ. նույն տեղում, էջ 597-598, 635, 725:

⁴⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 150-151:

⁴⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

ցուցիչ հարկային և աշխատանքային պարտավորություններ ստանձնել, այլև զորքին ապահովել պարենամթերքով և կացարանով: Ամիդում ընդօրինակված Աստվածաշնչի 1635 թ. հիշատակարանում Մինաս գրիչը հաղորդում է, որ «տարածեաց յաշխարհս Միջագետաց մահ տարածամ, ի քաղաք և ի գևդ, ևս առաւել ի քաղաքս Համիթ», և վեզիր Մահմադ փաշայի զորքերի դուրսբերումից (մարտի 28) հետո մահտարածամը մեծ ծավալներ է ընդունել. ապրիլին վախճանվել են քաղաքի հայ հոգևորականներից Առաքել արեղան և Հովհաննես քահանան ու նրա կինը, իսկ հունիսին համաճարակն ավելի է սաստկացել՝ խլելով գրչի աշակերտի՝ Սաֆար դպիրի կյանքը, և միայն հուլիսի 5-ին՝ Վարդավառին, համաճարակը նահանջել է⁴⁴⁸:

Հատկանշական է, որ Ամիդում 1635 թ. գրված հիշատակարանում խոսվում է մահտարածամի ժամանակ ամուսնությունների խաթարման մասին, ուստիև մահտարածամի պատճառած ժողովրդագրական վնասը նկատելի էր ոչ միայն զոհերի թվաքանակի արտահայտությամբ, այլև ընտանիքների կազմման և ծնելիության մակարդակի դանդաղեցման ուղղությամբ⁴⁴⁹: Պատերազմից հետո ևս հիշատակվում են մահտարածամի մի քանի դեպքեր: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ 1643 թ. օգոստոսին Էրզրումում «մահ անկաւ»⁴⁵⁰, իսկ 1644 թ. ևս «տղայամահն եղև»⁴⁵¹: Վերջին հիշատակումը խոսում է համաճարակների՝ նախևառաջ մանուկների և պատանիների կյանքի համար վտանգավորության բարձր աստիճանի մասին: Եվ իսկապես, հայերեն ձեռագրերի

⁴⁴⁸ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 597-599: Համաճարակի մասին հիշատակում կա նաև 1634 թ. (տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 146):

⁴⁴⁹ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 598-599:

⁴⁵⁰ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 242:

⁴⁵¹ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 395:

հիշատակարաններում գրիչներն իրենց կամ ստացողների ընտանիքի անդամներին թվարկելիս շատ հաճախ հիշատակում են «տղայ»՝ մանուկ հասակում վախճանված եղբորը, քրոջը կամ զավակին: Հատկանշական է, որ մահտարաժամի մասին տեղեկություններում հեղինակները, որոշ բացառություններով, մատնանշում են համաճարակի՝ արևմուտքից ներթափանցելու մասին: Ընդհանուր առմամբ, դժվար է գնահատել ժանտախտից վախճանվածների հանրագումարը Հայաստանում 16-րդ դարում և 17-րդ դարի առաջին կեսին, քանի որ վիճակագրական տվյալները խիստ սահմանափակ են: Սովի և ժանտախտի պատճառած վնասներին հաճախ գումարվել է նաև մորեխների պոպուլյացիայի ակտիվացումը, ինչպես օրինակ՝ 1608 թ. Վանում⁴⁵²:

Պատերազմական գործողությունների, սովի և համաճարակների ուղղակի և անուղղակի ազդեցությունը ժողովրդագրական գործընթացների, մասնավորապես՝ մահացության գործակցի աճի վրա ակնհայտ է ոչ միայն ձեռագրերի հիշատակարանների, այլև 17-րդ դարի առաջին կեսի թվակիր տապանաքարերի և խաչքար-մահարձանների ուսումնասիրությունից: Արևելյան Հայաստանի մի քանի շրջաններում (<< Սյունիքի, Վայոց ձորի, Գեղարքունիքի, Լոռու և Տավուշի մարզերում, ԼՂՀ-ում և Գանձակում) հաշվարկել ենք 17-րդ դարի առաջին կեսի՝ միայն հստակ թվագրում ունեցող ավելի քան 130 տապանագրեր ու խաչքար-մահարձանների վիճակագրեր՝ մոտ 150 հանգուցյալների տվյալներով⁴⁵³: Մեր հաշվարկի արդյունքում ստացվել է, որ

⁴⁵² Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ժԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 300-301:

⁴⁵³ Տե՛ս «Դիվան հայ վիճագրության», պր. II, էջ 68, 73-74, 76, 117, 122, 135; պր. III, էջ 19, 32, 43-44, 46, 47, 63, 65, 184, 200-202; պր. IV, էջ 15, 16-17, 28-29, 31-37, 42, 47-48, 105-106, 111-112, 129, 137-141, 144-145, 171-173, 178, 179-181, 192-193, 202-203, 206-207, 236-239, 244-247, 254-259, 269-275, 281-283, 285, 298-301, 312, 319-325, 329-332, 340, 342, 347-348, 351-352, 356-359, 361, 362, 369-371, 379; պր. V, էջ 18, 57, 94, 95, 98, 103-104, 147, 162-164, 172, 173, 179,

դրանց ավելի քան մեկ երրորդը (38,2 %-ը) վերաբերում է դարի առաջին տասնամյակին, այսինքն՝ այն ժամանակահատվածին, երբ տեղի են ունեցել շահ Աբաս Ա-ի կողմից կազմակերպված բռնագաղթը և 1606-1609 թթ. Մեծ սովը: Կարծում ենք, որ վերջինս պետք է անվանել «Մեծ սով», քանի որ տարածքային ընդգրկմամբ, մարդկային զոհերի մասին հիշատակումների քանակով և տևողությամբ այն աննախադեպ էր:

Ժողովրդագրական գործընթացների վրա շարունակել են իրենց բացասական ազդեցությունը թողնել նաև բնական աղետները: 1636 թ. Իսլաթի Սոխորդ գյուղը «վերուստ ի վայր իջաւ», և 1637 թ. բաղիշեցի մահտեսի Սիմեոնը սողանքից փլուզման ենթարկված գյուղի կարիքների համար աղբյուրը ևս իջեցրեց գյուղ⁴⁵⁴: Այդուհանդերձ, փոքր տարածքում վնասի մասին այսօրինակ հիշատակությունները սակավաթիվ են:

Աղետալի հետևանքներ են ունեցել հատկապես երկրաշարժերը: Զգալի արհավիրքներ է պատճառել 1646 թ. ապրիլի 2-ին Վանում տեղի ունեցած ուժեղ երկրաշարժ, երբ շատերը մնացին փլատակների տակ⁴⁵⁵: Առաքել Դավրիժեցու հաղորդմամբ՝ զոհվեցին հազարավոր մարդիկ, ավերվեցին Վան քաղաքը, բազմաթիվ գյուղեր (Քարափոս, Նորագյուղ և այլն), քաղաքի 4

185-186, 193, 195, 233-237, 240, 244-246, 248, 250, 253-254, 255, 257-264, 265, 268, 272-274; պր. VI, էջ 30, 55; պր. IX, էջ 35, 103, 105, 106, 221, 223, 271, 275, 296-297, 320-321, 392, 421, 444-445, 448, 449, 457: Տե՛ս նաև «Գանձակի գաւառ. նիւթեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար», կազմեց՝ Ե. Լալայան, «Ազգագրական հանդէս», գիրք Ե, Թիֆլիս, 1899, թ. 1, էջ 262-263: «ՀՀ կառավարության որոշումը ՀՀ Լոռու մարզի պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակը հաստատելու մասին» (տե՛ս ՀՀ կառ. որոշում № 49-Ա, 29.01.2004 <http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=37965>):

⁴⁵⁴ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 484:

⁴⁵⁵ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 161, 355; հ. 2, էջ 483; «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Գ, էջ 218: Երկրաշարժը կարող է թվագրվել 1648 թ. (տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 485), սակայն այդ դեպքում հսկասություն է առաջանում մյուս աղբյուրների հետ:

եկեղեցիները և բոլոր մզկիթները՝ բացառությամբ մեկի: Ըստ նրա՝ Վանի գավառում փլուզվել են 15 վանքեր (այդ թվում՝ Վարազավանքը), որոնցից միայն 3-ն են այնուհետև վերականգնվել: Բոլոր գյուղերի եկեղեցիները ևս փլուզվել են: Բազմաթիվ աղբյուրներ ցամաքել են, որի պատճառով տեղի է ունեցել բերդաշինական համակարգի և տարաբնակեցման համակարգի (բնակավայրերի ցանցի) վերաբաշխում, օրինակ՝ Եղնաբերդի և Ներքին Փագախ գյուղի աղբյուրների ցամաքման պատճառով բերդը և գյուղը տեղափոխեցին Ղասրիկ (Խասրիկ): Ավանց գյուղի աղբյուրները նույնպես ցամաքեցին: Վանքերի վերաշինման գործում ակտիվորեն ներգրավված են եղել Վանի խոջաներն ու չելեպիները՝ խոջա Ախիջանը, խոջա Ամրխանը, Մարխաս չալպահին, խոջա Դիլանչին, խոջա Հովհաննեսը և այլք⁴⁵⁶: Երկրաշարժի ավերիչ հետևանքների մասին ականատես Կարապետ Վանեցի գրիչը «Յայսմաուրք»-ի 1647 թ. հիշատակարանում հայտնում է ոչ միայն 40 եկեղեցիների փլուզման և բազմաթիվ զոհերի մասին, այլև նշում, որ ողջ մնացածները «գրոհ տուեալ ելին ի քաղաքէն, քանզի ոչ դադարէր երկիրն ի շարժմանէն», իսկ Վանի Նորագյուղ գյուղը հիմնովին փլուզվել էր՝ խլելով 6-7 մարդու կյանք, ընդ որում՝ վերաշինումն էլ 2 տարի է տևել⁴⁵⁷:

Բնակլիմայական երևույթները ևս երբեմն ազդեցություն են ունեցել ժողովրդագրական գործընթացների վրա: Սկզբնաղբյուրներում հաճախ հանդիպում են բնակլիմայական երևույթների անոմալ դրսևորման դրվագներ: Մի ճառընտիրի 1615 թ. հիշատակարանում ասվում է, որ օգոստոսի 10-ին «գետ մի վազեց», իսկ ձմեռը ձյուն չեկավ⁴⁵⁸: Ղարաջալու գյուղում (Ուրմիայի մոտ) ոմն Պետրոս երեց 1631 թ. մի բնական աղետ է նկարա-

⁴⁵⁶ Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, էջ 377-380:

⁴⁵⁷ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Գ, էջ 240-241:

⁴⁵⁸ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Ա, էջ 549:

գրում. «...պատուհաս երեկ ի վերայ աշխարհիս՝ ծուն եկաւ մեծ Ջատկի Կանաչ կիրակին, և ամենայն պտղաբերքն չորացան, և ապայ Աստուած ողորմած էր՝ կէս մի կանաչեցաւ, և կէս մի անցաւ մինչև ի տակն չորացաւ»: Գրիչը նաև հայտնում է, որ 3 տարի ապրել են բերդի տակ, և միայն ձմռան 3 ամիսներն էին տունն անցկացնում⁴⁵⁹: Մկրտիչ երեցը հաղորդում է, որ 1633 թ. Բաբերդում աղբյուրները ցամաքել էին, Ճորոխից էին քաղաքի ջուրը վերցնում, սակայն հաջորդ տարին խիստ ջրառատ է եղել՝ «աղբիւր չեղած տեղացն ջուր բոխէր»⁴⁶⁰: 1640-1648 թթ. Էվլիյա Չելեբին խոսում է Չարշամբա բազարի անանցանելի գետի (այսինքն՝ Կըզըլ-Ըրմաքի) մասին, որն ավերում է Թոխատը, այնուհետև ոռոգում Ամասիայի հողերը⁴⁶¹: Հետաքրքիրն այն է, որ ներկայումս Թոխատում հուլիսյան տեղումները միջինը 11,5 մմ են⁴⁶², ինչի պարագայում ջրհեղեղի հավանականությունը շատ փոքր է: Պատմական Փոքր Հայքի տարածքում 17-րդ դարի երկրորդ քառորդից սկսած տեղումների առատությամբ պետք է նաև բացատրել միգրացիոն ալիքներն այդ ուղղությամբ:

Այսպիսով, 17-րդ դարի առաջին կեսին պահպանվել է պատերազմական իրադրության վճռորոշ ազդեցությունը ժողովրդագրական գործընթացների վրա: Վերջիններիս վրա թողած հետևանքներով առանձնանում են Սեֆյան շահ Աբաս Ա-ի կողմից կազմակերպված բռնագաղթը և ջալալիական շարժումները, որոնց կանդապառնանք հաջորդիվ:

⁴⁵⁹ Տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ», հ. Բ, էջ 412-413:

⁴⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 559:

⁴⁶¹ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ», հ. Գ, էջ 38: 1653 թ. հուլիսին Թոխատում մեծ ջրհեղեղ է եղել, որն ավերածությունների և զոհերի պատճառ է դարձել (տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 161):

⁴⁶² Տե՛ս Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, տե՛ս՝ <http://www.dmi.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?m=TOKAT>, հասանելի էր՝ 28.01.2016: